Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ
Харківський національний університет внутрішніх справ

КВАЛІФІКАЦІЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ

Методичні рекомендації

Київ
2025

УДК 344.22:343.985
К32

Рецензенти:

Дудоров Олександр Олексійович, професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Шевчишен Артем Вікторович, заступник начальника Головного слідчого управління – начальник управління організації роботи та методичного забезпечення Національної поліції України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ 22 листопада 2024 року (протокол № 10)

К32 Кваліфікація та розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням : метод. рек. / А. А. Вознюк, І. А. Ботнаренко, О. О. Бурнос, М. А. Грига, І. В. Жук та ін. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2025. 108 с.

У методичних рекомендаціях висвітлено теоретичні та практичні питання кваліфікації й розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. Розкрито елементи кримінальної та криміналістичної характеристики даного кримінального правопорушення.

Охарактеризовано особливості організації і тактики проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням, зокрема огляду, допиту, впізнання та слідчого експерименту. Розкрито можливості використання спеціальних знань під час розслідування таких злочинів.

Видання призначене для суддів, прокурорів, слідчих, оперативних працівників, адвокатів, військовослужбовців, науково-педагогічних і наукових працівників, здобувачів вищої освіти, а також усіх, хто цікавиться питаннями протидії воєнним злочинам.

УДК 344.22:343.985

© Вознюк А. А., Ботнаренко І. А., Бурнос О. О.,
Грига М. А., Доброскок А. Ю., Дякін Я. О.,
Єрменчук О. П., Жук І. В., Книженко С. О.,
Нєбитова Н. Ю., Строк І. А., Бурлака В. В., 2025

Колектив авторів

Ботнаренко Ірина Анатоліївна, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук *(розділ 1);*

Бурлака Владислав Васильович, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук *(підрозділ 3.5);*

Бурнос Олена Олександрівна, аспірант науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології Національної академії внутрішніх справ *(розділ 2, підрозділ 3.5*);

Вознюк Андрій Андрійович, завідувач наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор *(розділ 1);*

Грига Марія Андріївна, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший дослідник *(підрозділ 3.5);*

Доброскок Андрій Юрійович, директор юридичного ліцею ім. Ярослава Кондратьєва, кандидат юридичних наук, доцент *(підрозділ 3.5);*

Дякін Ярослав Олександрович, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший наук дослідник *(підрозділ 1.3);*

Єрменчук Олександр Петрович, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент *(підрозділ 1.2);*

Жук Ілона Василівна, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент *(розділ 1);*

Книженко Світлана Олександрівна, доцент кафедри криміналістики та судової експертології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент *(підрозділи 3.2., 3.3.);*

Нєбитова Наталя Юріївна, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, доктор філософії *(підрозділи 1.1.);*

Строк Інна Анатоліївна, доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства ННІ № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук *(підрозділи 3.1., 3.4.).*

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ 1. Кваліфікація жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням 7

1.1. Безпосередні об'єкти та потерпілі від злочину. Загальні положення МГП 7

1.2. Об'єктивна сторона злочину 20

1.3. Суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину 29

1.4. Відмежування від інших кримінальних правопорушень 34

Розділ 2. Криміналістична характеристика жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням 36

2.1. Спосіб вчинення злочину 36

2.2. Особа потерпілого 41

2.3. Обстановка вчинення злочину 44

2.4. Слідова картина злочину 46

Розділ 3. Організація і тактика розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням 48

3.1. Огляд 48

3.2. Допит потерпілого 52

3.3. Впізнання 67

3.4. Слідчий експеримент 80

3.5. Використання спеціальних знань 84

Додатки 99

Вступ

Початок повномасштабного вторгнення рф став безпрецедентним викликом для національної правоохоронної системи, адже постала необхідність в найкоротший термін в умовах війни забезпечити ефективну протидію абсолютно новому для переважної більшості слідчих та прокурорів виду злочинності – воєнним злочинам. З метою оптимізації діяльності уповноважених суб'єктів із документування та досудового розслідування таких кримінальних правопорушень державою були здійснені заходи у різних напрямах: нормативно-правове регулювання, матеріально-технічне, наукове й інформаційне забезпечення.

Від 24 лютого 2022 року офіційно зареєстровано 177222 злочинів агресії та воєнних злочинів, з яких 177107 – порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України)[1]. З-поміж даних злочинів жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням (ст. 438 КК України) є найчисленнішим та наймасштабнішим кримінальним правопорушенням.

На початок війни розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням був абсолютно новим напрямом роботи для більшості правоохоронців. Більше того, під час досудового розслідування таких деліктів важливо пам'ятати, що отримані в результаті документування матеріали, в подальшому можуть бути стати доказами не лише в національних, а й в міжнародних судах для притягнення до відповідальності рашистських окупантів та їх керівників.

Розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням характеризується низкою ускладнень, притаманних процесу доказування воєнних злочинів в цілому, найбільш значущими з яких є наступні.

По-перше, для переважної більшості суб'єктів розслідування – це новий вид кримінальних правопорушень, досвід розслідування яких відсутній. Крім того, на період початку повномасштабного вторгнення методичного підгрунтя розслідування таких кримінальних правопорушень практично не існувало.

По-друге, такі діяння є складними за механізмом учинення, який, зокрема, характеризується наслідками у вигляді великої кількості неідентифікованих загиблих; знаряддями вчинення, з якими раніше не стикалися ні органи досудового розслідування, ні судові експерти; особами злочинців, які змінюють місця своєї дислокації, в тому числі перебувають на території іншої держави, тощо.

По-третє, досудове розслідування вказаних правопорушень потребує великих затрат ресурсів, у тому числі людських, через що, попри їхню підслідність СБУ, до проведення процесуальних дій залучаються працівники інших правоохоронних органів, у тому числі Національної поліції. Відтак

[1] Статистичні дані Офісу Генерального прокурора. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua

виникає потреба у налагодженні ефективної взаємодії представників різних правоохоронних структур.

По-четверте, формуванню належної доказової бази у таких розслідуваннях часто заважає неможливість здійснювати слідчі (розшукові) дії на окупованих територіях, складність і небезпека їх проведення на територіях, де ведуться активні бойові дії, подекуди – і на звільнених територіях, а також фізична неможливість затримання винних осіб, що знаходяться на території росії та так званих ЛДНР. Здійснюючи розслідування, варто також пам'ятати про зміни до КПК України, що були нещодавно запроваджені для підвищення ефективності досудового розслідування у воєнний час.

Саме зазначені та інші питання, пов'язані з проблематикою розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням, стали предметом вивчення у представлених методичних рекомендаціях, які стануть в нагоді суддям, прокурорам, слідчим, оперативним працівникам, адвокатам, військовослужбовцям, науково-педагогічним і науковим працівникам, здобувачам вищої освіти, а також усім, хто цікавиться питаннями протидії воєнним злочинам.

Розділ 1. Кваліфікація жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням

1.1. Безпосередні об'єкти та потерпілі від злочину. Загальні положення МГП

Безпосереднім основним об'єктом злочину є встановлені міжнародним правом правила ведення війни.

Безпосереднім додатковим обов'язковим об'єктом злочину є зокрема, здоров'я, воля, честь і гідність, статева свобода й статева недоторканність особи, її трудові права, власність тощо (ці об'єкти є альтернативними).

Правила ведення війни регламентовані нормами *МГП,* яке також називають «право війни» («jus in bello»), «міжнародне право збройних конфліктів». ***МГП*** – це система міжнародно визнаних правових норм і принципів, які застосовують під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм[1]. Основними напрямами МГП є «*право Гааги*» (його норми, закріплені в Гаазьких конвенціях, забороняють або обмежують застосування конкретних методів і засобів ведення війни) та «*право Женеви*» (його норми, закріплені в ЖК і ДП, стосуються захисту жертв збройних конфліктів), які сформулювали базові принципи МГП – це відповідно *принцип обмеження* та *принцип гуманності.*

Норми МГП застосовують лише до ситуацій *збройних конфліктів міжнародного* або *неміжнародного характеру.*

Ознаки МЗК визначено в ст. 2 ЖК і ч. 4 ст. 1 ДП І, ознаки ЗКНМХ – у ст. 3 ЖК[2] та ст. 1 ДП ІІ. Відповідні дефініції містяться й у п. 33 та п. 40 підрозділу 2 розділу І Інструкції МОУ.

Збройний конфлікт наявний щоразу, коли відбувається застосування збройної сили між державами або тривале збройне насильство між державними органами влади й організованими збройними групами, або між такими групами всередині держави. Для застосування норм МГП не потрібно будь-якого рішення щодо наявності того чи іншого збройного конфлікту, воно застосовується *з фактичного початку збройного конфлікту*[3]. *МГП застосовують з моменту* початку таких збройних конфліктів, воно діє після припинення військових дій до досягнення загального миру; або, у випадку внутрішніх конфліктів, – до досягнення мирного врегулювання. До цього часу МГП продовжують застосовувати на всій території воюючих держав або, у

[1] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ МОУ від 23 берез. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

[2] Статті 2 та 3 є спільними для всіх ЖК 1949 р.

[3] Гутник В.В. Збройний конфлікт у колишній Югославії: до проблеми правової кваліфікації. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 165.

випадку внутрішніх конфліктів, на всій території, яка знаходиться під контролем сторони, незалежно від того, чи відбуваються там фактичні бойові дії, чи ні (п. 70 рішення МТКЮ у справі «Prosecutor v. Tadic»)[1].

Стан збройного конфлікту не обмежується районами реальних військових боїв, а діє на всій території, що перебуває під контролем воюючих сторін (рішення МТКЮ у справі «Prosecutor v. Kunarac, Kovac and Vukovic»)[2].

МЗК – будь-яке зіткнення між двома або більше державами із застосуванням ЗС, до якого, зокрема, належать:

1) випадки оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше державами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни (ч. 1 ст. 2 ЖК);

2) випадки часткової чи повної окупації території держави, навіть якщо цій окупації не чинять жодний збройний опір (ч. 2 ст. 2 ЖК);

3) збройні конфлікти, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (ч. 4 ст. 1 ДП І).

МЗК починається з першого пострілу або із захоплення першого квадратного метра території чужої держави[3].

ЗКНМХ – це збройний конфлікт, що відбувається на території держави між її ЗС та опозиційними ЗС або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії (ч. 1 ст. 1 ДП ІІ)[4].

Цей збройний конфлікт може відбуватися:

1) між ЗС держави й опозиційними ЗС;

2) між ЗС держави й іншими організованими збройними групами;

3) між організованими збройними групами.

---

[1] Prosecutor v. Tadic: Decision on the Defense Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction. Case № IT–94–1–T. *ICTY*. 2 Octobre 1995. URL: https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm

[2] Prosecutor v. Kunarac, Kovac and Vukovic: Sentencing Judgement. Appeals Chamber. Case № CVO/P.I.S./679-E. *ICTY*. 12 June 2002. URL: https://www.icty.org/en/sid/8095

[3] Вирок Дарницького районного суду міста Києва від 24 квітня 2023 р. Справа № 753/14148/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110409601

[4] На сайті ВРУ розміщено переклад ч. 1 ст. 1 ДП ІІ, який містить неточності (його зміст частково не відповідає положенням, викладеним в оригіналі документа англійською мовою). У цьому варіанті перекладу зазначено, що ЗКНМХ відбувається лише між ЗС держави або іншими організованими збройними групами (натомість, оригінальне визначення є ширшим та охоплює згадку про опозиційні ЗС). З огляду на це, дефініція ЗКНМХ, що міститься в п. 40 підрозділу 2 розділу І Інструкції МОУ, також є неточною. Детальніше про неточності перекладу цих положень див.: Вознюк А. А., Жук І. В. Порушення законів і звичаїв війни: безпосередні об'єкти, предмети та потерпілі від злочину. Загальні положення «jus in bello». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 4 (100). С. 57–74.

До ЗКНМХ не належать випадки порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безпорядки, окремі й спорадичні[1] акти насильства та інші акти аналогічного характеру (наприклад, масові заворушення, терористичні акти, окремі акти насильства тощо), оскільки вони не є збройними конфліктами (ч. 2 ст. 1 ДП II). Тому такі діяння слід кваліфікувати не як воєнні, а як «загальнокримінальні» (ординарні[2]) злочини.

Збройна агресія рф проти України є МЗК*, що розпочався* ***20 лютого 2014 р.*** (про аргументацію МЗК в Україні див. додаток 2, а про його хронологію – додаток 3).

Головними *джерелами МГП* є *міжнародні договори*[3]*, міжнародні звичаї*[4] та *судова практика*[5].

Основними ***договірними джерелами МГП*** *у сфері захисту жертв збройних конфліктів:* є:

– Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. (ЖК I)[6];

---

[1] *Спорадичний* – який здійснюється, відбувається, виконується час від часу, не постійно, який не має рівномірності; нерегулярний, поодинокий; неепідемічний, неендемічний; випадковий (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. С. 1374).

[2] *Ординарний* – який нічим не вирізняється з-поміж інших; звичайний, рядовий (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. С. 854).

[3] *Міжнародний договір України* – договір, укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) (п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text)

Детальніше про *перелік цих міжнародно-правових документів*, дати набуття чинності для України див. додаток 4.

[4] Відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН *звичай* – це доказ загальної практики, що визнана як правова норма (Статуту Міжнародного Суду ООН. URL: https://www.icj-cij.org/en/statute). *Перелік звичаєвих норм* розміщено в додатку 5.

Важливість звичаєвого МГП засвідчує, зокрема, *Декларація (застереження) Мартенса* – положення, закріплене в міжнародних договорах, що відсилає до базових, загальнолюдських принципів гуманності та моралі, через призму яких слід розглядати не врегульовану нормами МГП поведінку сторін під час війни: у випадках, не передбачених ДП I або іншими міжнародними угодами, цивільні особи й комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що випливають з усталених звичаїв, принципів гуманності та вимог суспільної свідомості (ч. 2 ст. 1 ДП I). Це положення було включено до преамбули Гаазької конвенції про закони та звичаї війни 1899 р., підтверджене в Гаазькій конвенції 1907 р. та розвинене у ст. 1 ДП I. Отже, у випадках, коли в міжнародних договорах немає відповідних юридичних норм щодо захисту цивільних осіб і комбатантів, однак вони відповідають принципам гуманності й вимогам суспільної моралі, такі норми вважають складовою МГП, що зумовлює юридичні зобов'язання їх дотримуватися.

[5] Ідеться про рішення Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрнберзі, Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу, МТКЮ тощо.

[6] Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text

– Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р. (ЖК II)[1];

– Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (ЖК III)[2];

– Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (ЖК IV)[3];

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р. (ДП I)[4];

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, від 8 червня 1977 р. (ДП II)[5];

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми, від 8 грудня 2005 р. (ДП III)[6];

– Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р.;

– Факультативний протокол до Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р., що стосується участі дітей у збройному конфлікті, від 25 травня 2000 р.;

Сучасним міжнародним договором у сфері МГП є ***Римський статут Міжнародного кримінального суду*** від 17 липня 1998 р.[7]. На підставі цього документа засновано МКС, юрисдикція якого обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння міжнародної спільноти, – злочином геноциду, злочинами проти людяності, воєнними злочинами та злочином агресії.

[1] Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text

[2] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

[3] Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[4] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[5] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

[6] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text

[7] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text; Rome Statute of the International Criminal Court. 17 July 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf

Україна не ратифікувала РС[1], однак дала згоду на юрисдикцію МКС «ad hoc» (на конкретний випадок) згідно з п. 3 ст. 12 РС. Тобто ***юрисдикція МКС[2] має обмежений характер*** і поширюється на територію України відповідно до Заяви ВРУ від 25 лютого 2014 р.[3] та постанови ВРУ від 4 лютого 2015 р.[4]. Тому дія РС поширюється лише на випадки, окреслені в зазначених заявах. Однак відсутність підстав для загальної юрисдикції МКС не перешкоджає використанню РС під час кваліфікації та розслідування воєнних злочинів у практиці національних судових і правоохоронних органів як орієнтиру під час застосування норм МГП.

У системі національних правових актів нормативним документом, який узагальнює роз'яснення норм МГП, є *Інструкція про порядок виконання норм*

[1] рф також не ратифікувала РС, а тому навряд чи буде співпрацювати з МКС. Міжнародний досвід засвідчує, що в аналогічних ситуаціях (за наявності МЗК) створюють спеціальні кримінальні суди (трибунали) на кшталт Міжнародного військового трибуналу (Нюрнберзького трибуналу), Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (Токійського трибуналу), МТКЮ, Міжнародного трибуналу щодо Руанди. Вони необхідні передусім для притягнення до кримінальної відповідальності за злочин агресії осіб, які мають можливість фактично здійснювати керівництво політичною чи військовою діяльністю держави чи контролювати таку діяльність.

Водночас якщо Україна ратифікує РС, то відповідно до ч. 5 ст. 15 bis цього договору МКС не має юрисдикції щодо злочину агресії стосовно держави, яка не є членом РС. Тому МКС може притягувати до кримінальної відповідальності за воєнні та інші міжнародні злочини, однак щодо злочину агресії слід застосовувати можливості або національних судів, або створювати спеціальний трибунал.

[2] МКС здійснює юрисдикцію відповідно до принципу *комплементарності*, згідно з яким відповідальність за здійснення правосуддя над особами, обвинуваченими у вчиненні злочинів проти міжнародного права, покладено саме на судову систему відповідної держави. Тобто МКС не замінює та не доповнює собою національну систему кримінального правосуддя держави. Відповідальність за переслідування осіб, винних у вчиненні злочинів геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії, цілком покладена на національні правоохоронні органи й національну судову систему держави. Відповідно до ст. 17 РС, МКС починає здійснювати свою кримінальну юрисдикцію лише тоді, коли буде встановлено, що відповідна держава не бажає або не може сама її реалізувати (Короткий Т., Неділько Б. Україна і Міжнародний кримінальний суд: двадцять складних питань і простих відповідей. *Юридична Газета.* 2020. № 16 (722). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/ukrayina-i-mizhnarodniy-kriminalniy-sud-dvadcyat-skladnih-pitan-i-prostih-vidpovidey.html)

[3] Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25 лютого 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text

[4] Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків і масового вбивства українських громадян : постанова Верховної Ради України від 4 лют. 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text

міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України[1]. Вона має важливе значення для вивчення та тлумачення положень МГП загалом, оскільки містить результати аналізу міжнародних договорів. Водночас щодо застосування цього підзаконного нормативно-правового акта слід висловити певні застереження. Ідеться передусім про те, що він адресований лише військовослужбовцям і працівникам ЗСУ з метою забезпечення додержання ними принципів і норм МГП.

Обов'язковою ознакою порушення законів і звичаїв війни у формі жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням є наявність **спеціальних потерпілих** – військовополонених і цивільне населення.

У контексті МЗК *потерпілі особи й особа, яка вчиняє серйозне порушення МГП, переважно повинні належати до протилежних сторін збройного конфлікту.* Причому визначальним у цьому випадку є не стільки громадянство потерпілого, скільки лояльність до певної сторони конфлікту. Однак факт приналежності особи до певної сторони конфлікту втрачає значення в умовах ЗКНМХ. Загалом для різних типів збройних конфліктів виокремлюють різні категорії захищених осіб. Наприклад, така категорія, як військовополонені, наявна виключно в контексті МЗК. У тому випадку, якщо потерпіла особа не входить до числа осіб, які перебувають під захистом МГП, вчинені щодо таких осіб діяння не можна кваліфікувати за ст. 438 КК, але за наявності достатніх для того підстав можуть бути «загальнокримінальними» чи військовими злочинами. Наприклад, насильство, вчинене членами ЗС однієї зі сторін конфлікту щодо цивільного населення, які належать до тієї самої сторони[2].

Потерпілими від злочину в цій формі є *військовополонені* або *цивільне населення.*

Відповідно до ст. 4 ЖК III, ***військовополоненими***, в розумінні цієї Конвенції є особи, які *потрапили в полон до супротивника* й *належать до однієї з таких категорій:*

1) члени особового складу *ЗС сторони конфлікту*, а також члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих ЗС;

2) члени інших ополчень і добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам:

a) знаходяться під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих;

b) мають закріплену відмітну емблему, яка може бути розпізнана на відстані;

---

[1] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ МОУ від 23 берез. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

[2] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. С. 1336.

c) відкрито носять зброю;

d) ведуть бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни;

3) члени особового складу регулярних ЗС, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;

4) особи, які супроводжують ЗС, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад, цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування ЗС, за умови, що вони отримали на це дозвіл тих ЗС, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи за зразком, наведеним у додатку IV (A) до ЖК III[1];

5) члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права;

6) жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни[2].

Отже, *військовополоненими* слід вважати осіб, які беруть участь у збройному конфлікті й потрапляють під владу супротивника.

Основні вимоги щодо поводження з військовополоненими, а також заборони застосування щодо них фізичних чи моральних тортур, інших форм примусу врегульовано Порядком здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 року № 721; Порядком тримання військовополонених, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2022 року № 413; Порядком організації та здійснення супроводження та охорони військовополонених з місць (місцевостей), де вони утримуються після взяття їх в полон, до таборів для тримання військовополонених або дільниць для тримання військовополонених, затвердженим наказом Міністерства оборони України, Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 08 січня 2024 року № 15/12.

Згідно з Порядком здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 р. № 721, особа набуває статусу військовополоненого та відповідні гарантії з моменту потрапляння в полон (абз. 3 п. 5)[3]. Слід відмітити, що статус військовополоненого охоплює і особу, яка претендує на статус військовополоненого, має право на такий статус, або якщо

[1] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

[2] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

[3] Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період: постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 р. № 721. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-%D0%BF#Text

сторона, від якої вона залежить, вимагає для неї такого статусу шляхом повідомлення держави, що її затримує, або Держави-покровительки. У разі виникнення якогось сумніву в тому, чи має будь-яка така особа право на статус військовополоненого, вона продовжує зберігати такий статус і, отже, користуватися захистом III конвенції і цього Протоколу доти, доки її статус не буде визначено компетентним судовим органом (ч. 1 ст. 45 Додаткового протоколу) [1].

ЗС сторони, що перебуває в конфлікті, формуються з усіх організованих ЗС, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи владою, не визнаними супротивною стороною. Такі ЗС підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка, поряд з іншим, забезпечує додержання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів (ст. 43 ДП І).

До складу ЗС входять регулярна армія держави (офіційні ЗС) і нерегулярні сили (добровольчі нерегулярні ополчення, приватні армії, найманці та ін.).

Усі ЗС, групи та підрозділи, що демонструють достатній рівень військової організації та de facto діють від імені й за згодою сторони в конфлікті, слід розглядати як частину її ЗС, і тому їх не ідентифікують як цивільних осіб, незалежно від їхнього права на статус військовополоненого або привілей комбатанта, а також незалежно від їхнього визначення в національному законодавстві[2].

Приналежність окремих осіб до регулярних ЗС держави зазвичай регулює національне законодавство шляхом офіційного включення до складу постійних частин і підрозділів, відмітні риси яких – носіння форменого одягу, знаки розрізнення та оснащення. Зазначене стосується збройних підрозділів поліції, прикордонної служби або аналогічних частин і підрозділів, включених до складу ЗС держави[3].

Особи, які входять до складу ЗС сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), є ***комбатантами***, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях (ч. 2 ст. 43 ДП І [4].

Термін ***«комбатант»*** *застосовують під час МЗК,* й він поширюється на:

1) особовий склад ополчень і добровільних загонів, якщо вони відповідають таким умовам:

---

[1] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), від 8 червня 1977 року. Протокол ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР від 18.08.89 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[2] Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. МКЧХ, 2020. С. 95–96.

[3] Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 80.

[4] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

– перебувають під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих;

– мають закріплену відмітну емблему, яка може бути розпізнана на відстані;

– відкрито носять зброю;

– ведуть бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни;

2) жителів території, що не була окупована, які під час наближення ворога добровільно взялися за зброю для того, щоб чинити опір військам, що вторглися, але не мали часу самоорганізуватися (якщо вони відкрито носять зброю і дотримуються законів і звичаїв війни) (ст. 1, 2 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі[1]).

Хоча всі комбатанти зобов'язані дотримуватися норм міжнародного права, що застосовується в період збройних конфліктів, порушення цих норм не позбавляють комбатанта його права вважатися комбатантом, а у випадку його потрапляння під владу протилежної сторони – військовополоненим (за деякими винятками, наприклад, у випадку, коли комбатант під час участі в нападі маскується під цивільне населення) (ч. 2 ст. 44 ДП I)[2].

До комбатантів належать *партизани* та *бійці національно-визвольних рухів.*

Партизани – учасники недержавних військових об'єднань, що не належать до *регулярної армії*, – військових загонів, які воюють проти панівної в країні влади (політичного чи військового режиму) або окупаційного режиму ворожої країни. Партизани є комбатантами, що надає їм надалі право на статус *військовополонених* у разі захоплення, якщо вони:

1) належать до однієї зі сторін конфлікту;

2) очолюються особою, яка відповідає за їхні дії;

3) мають знаки, що відрізняють їх від цивільного населення;

4) відкрито носять зброю;

5) дотримуються норм МГП (ч. 2 ст. 13 ЖК I і ЖК II, ч. 2 ст. 4 ЖК III, ч. 1 ст. 43 ДП I).

Обов'язок комбатантів – відрізняти себе від цивільного населення для сприяння посиленню захисту цивільного населення від наслідків воєнних дій. Партизанам дозволено приховувати свій статус тільки на час, коли вони внаслідок характеру воєнних дій не можуть цього робити, однак не під час воєнних зіткнень і перед такими зіткненнями, знаходячись на видноті в супротивника (ч. 3 ст. 44 ДП I)[3]. Дії, що відповідають вимогам ч. 3 ст. 44 ДП I, не розглядаються як віроломні в значенні п. «b» ч. 1 ст. 37 (ч. 4 ст. 44 ДП I).

---

[1] Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

[2] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[3] Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 80.

У контексті збройної агресії рф до комбатантів за певних обставин можна віднести не лише представників регулярних ЗС рф, а й внутрішніх військ («росгвардії»), федеральної служби безпеки, служби зовнішньої розвідки, органів державної охорони, представників ПВК, учасників НЗФ «ЛНР» і «ДНР» та ін.

ЗС воюючих сторін можуть формуватися з комбатантів і некомбатантів. У разі захоплення ворогом як ті, так й інші користуються правами військовополонених (ст. 3 IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі[1]).

Некомбатанти – особи, які входять до складу ЗС та надають їм допомогу, але безпосередньої участі у воєнних діях не беруть. До них належать медичний і духовний персонал, інтенданти, військові кореспонденти, юристи та ін. До зазначених осіб не мають застосовувати зброю якщо вони зайняті виконанням своїх безпосередніх обов'язків.

Зазначені особи користуються передбаченим МГП захистом, який вони втрачають у разі їхньої безпосередньої участі у воєнних діях на період такої участі (п. 39 підрозділу 2 розділу I Інструкції МОУ)[2].

Особам, які беруть участь у бойових діях, однак не входять до представників ЗС сторони збройного конфлікту чи учасників масових виступів, наприклад, найманцям, не надається право на статус комбатанта або військовополоненого (ч. 1 ст. 47 ДП I).

У теорії МГП використовують неофіційний термін «*незаконні комбатанти*» («unlawful military combatants»[3]) для позначення осіб, які беруть участь у воєнних діях, однак не мають права на статус комбатантів і похідний від нього статус військовополонених.

Незаконними комбатантами *є найманці, шпигуни та цивільні особи, які беруть безпосередню участь у воєнних діях, не входячи до складу ЗС сторони конфлікту й не відрізняючи себе від цивільного населення*[4].

Термін «незаконний» комбатант є умовним та означає лише, що ці особи можуть бути законним об'єктом нападу в момент вчинення ними протиправних дій, а також можуть бути притягнуті до відповідальності за ці дії відповідно до національного права держави-супротивника, та не мають права на статус військовополонених. Це актуально передусім для недержавних збройних груп, які перебувають під загальним контролем іншої держави, тобто є стороною

[1] Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

[2] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ МОУ від 23 берез. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

[3] Цей термін використовували в США для позначення осіб, яких підозрювали як терористів Аль-Каїди, позбавляючи їх як статусу комбатантів, так і статусу цивільних осіб, що мають права на гарантії справедливого судочинства (Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 81.).

[4] Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 81.

МЗК, а також ЗС супротивної держави, що діють, приховуючи свій статус. Якщо вони не носять форми супротивника або не відрізняють себе від цивільного населення, а держава, що їх контролює, не визнає їх законного статусу як осіб, що входять до складу її ЗС – вони не мають права на статус комбатантів і статус військовополонених[1]. Така ситуація протягом певного періоду склалася щодо учасників НЗФ «ЛНР» та «ДНР», які перебували під загальним контролем рф, хоча остання офіційно не визнавала їх приналежності до своїх ЗС.

Найманець – це будь-яка особа, яка:

a) спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб брати участь у збройному конфлікті;

b) фактично бере безпосередню участь у воєнних діях;

c) бере участь у воєнних діях, керуючись переважно бажанням одержати особисту вигоду, якій справді було обіцяно стороною або за дорученням сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду, що істотно перевищує винагороду, обіцяну чи сплачувану комбатантам такого самого рангу та функцій, які входять до особового складу ЗС цієї сторони;

d) не є ні громадянином сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, контрольованій стороною, що перебуває в конфлікті;

e) не входить до особового складу ЗС сторони, що перебуває в конфлікті;

f) не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особи, яка входить до складу її ЗС (ч. 1 ст. 47 ДП I).

Не є найманцями військові інструктори й радники, яких офіційно направляє одна держава для надання допомоги в будівництві ЗС іншої держави, за умови, якщо вони не беруть особистої участі в збройному конфлікті (п. 63 підрозділу 2 розділу I Інструкції МОУ).

Найманців слід відрізняти від добровольців, які не переслідують мети наживи, а беруть участь виключно на підставі індивідуального контракту зі стороною конфлікту чи міжнародного договору між воюючою державою і країною їх громадянства. Вони мають легальний статус і визнаються стороною конфлікту як такі, що входять до складу її ЗС[2]. Добровольці, на відміну від найманців, входять до особового складу однієї з воюючих сторін, а тому є комбатантами (ними керує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; мають постійний відмітний знак, який добре розпізнається на відстані; носять зброю відкрито; здійснюють військові операції згідно законів та звичаїв війни (ч. 2 ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р.).

Будь-яка особа зі складу ЗС сторони, що перебуває в конфлікті, яка потрапляє під владу супротивної сторони в той час, коли вона здійснює

[1] Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 81.

[2] Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 82.

шпигунство, не має права на статус військовополоненого, і з нею можуть поводитися як із шпигуном (ч. 1 ст. 46 ДП І).

Шпигуни – особи, які, діючи таємно або обманним шляхом, збирають (чи намагаються збирати) відомості, що мають військове значення, на території, яку контролює одна з конфліктуючих сторін, з метою подальшого передання цієї інформації протилежній стороні (ч. 2 ст. 46 ДП І).

Особу зі складу ЗС конфліктуючої сторони, яка проживає на окупованій супротивною стороною території, та від імені сторони, від якої вона залежить, збирає або намагається збирати на цій території інформацію, що має воєнне значення, не вважають особою, яка здійснює шпигунство, якщо вона не діє обманним шляхом або навмисно не вдається до таємних методів. Така особа не втрачає свого права на статус військовополоненого, з нею не можуть поводитися як із шпигуном, за винятком випадку, якщо її захоплено в той час, коли вона здійснювала шпигунство (ч. 3, 4 ст. 46 ДП І).

Шпигуни втрачають своє право на статус військовополоненого тільки за умови, якщо їх було захоплено в момент, коли вони здійснювали шпигунство. Шпигуна, який повернувся до своєї армії та згодом був захоплений ворогом, визнають військовополоненим, він не несе жодної відповідальності за свої попередні акти шпіонажу (ст. 29, 31 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р.)[1].

Цивільне населення – це всі особи, які є цивільними (ч. 2 ст. 50 ДП І).

Цивільне населення – це особи, які в будь-який момент і за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є (ст. 4 ЖК IV).

Цивільною особою є будь-яка особа, що не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у п. 1, 2, 3 та 6 ч. А ст. 4 ЖК ІІІ та у ст. 43 ДП І (ч. 1 ст. 50 ДП І).

Тобто ***не визнають цивільними особами:***

1) членів особового складу ЗС сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих ЗС (п. 1 ч. А ст. 4 ЖК ІІІ);

2) ЗС сторони, що перебуває в конфлікті, які формуються з усіх організованих ЗС, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи владою, не визнаними супротивною стороною (ч. 1 ст. 43 ДП І);

3) членів інших ополчень і добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи

[1] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

опору, відповідають таким умовам: a) перебувають під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих; b) мають закріплену відмітну емблему, яка може бути розпізнана на відстані; c) відкрито носять зброю; d) ведуть бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни (п. 2 ч. А ст. 4 ЖК ІІІ);

4) членів особового складу регулярних ЗС, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує (п. 3 ч. А ст. 4 ЖК ІІІ);

5) жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються для вчинення опору силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни (п. 6 ч. А ст. 4 ЖК ІІІ). Цю категорію осіб називають учасниками *«levée en masse»*[1]. Термін «levée en masse» перекладають як «масова мобілізація», масова мобілізація на патріотичному ґрунті чи масова національна мобілізація перед вторгненням. До цієї категорії осіб мають ставитися як до комбатантів, якщо вони відкрито носять зброю і дотримуються законів і звичаїв війни. У разі захоплення вони мають право на поводження як із військовополоненими[2].

Отже, *цивільні особи* – це будь-які особи, які не входять до ЗС, не є членами інших ополчень і добровольчих загонів сторони конфлікту, а також жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни. Цивільне населення не бере безпосередньої участі у бойових діях під час збройного конфлікту.

Цивільні особи користуються захистом, за винятком окремих випадків і періоду, коли вони беруть безпосередню участь у воєнних діях (п. 59 підрозділу 2 розділу І Інструкції МОУ)[3].

У разі сумніву щодо того, чи є особа цивільною, її вважають цивільною (ч. 1 ст. 50 ДП І).

Присутність серед цивільного населення окремих осіб, які не підпадають під визначення цивільних осіб, не позбавляє це населення його цивільного характеру (ч. 3 ст. 50 ДП І).

Цивільні не мають права воювати і в разі безпосередньої участі у воєнних діях втрачають захист, можуть бути об’єктом нападу під час таких дій або заарештовані після такого періоду[4].

---

[1] Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. МКЧХ, 2020. С. 95.

[2] Процес прийняття рішень під час бойових дій. МКЧХ, березень 2018 р. 64 с. URL: https://www.mil.gov.ua/content/books/process0808.pdf

[3] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ МОУ від 23 берез. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

[4] Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ, 2018. С. 73–74.

1.2. Об'єктивна сторона злочину

Віднесення окремих кримінально протиправних діянь до однієї з форм об'єктивної сторони цього злочину, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК, спричиняє труднощі, оскільки одне й те саме серйозне порушення норм МГП може підпадати під ознаки декількох із зазначених вище форм. Тому у випадку обґрунтованих сумнівів суди кваліфікують вчинене як порушення законів і звичаїв війни, передбачене ч. 1 або ч. 2 ст. 438 КК, без конкретизації форми вчиненого делікту.

Стаття 438 КК містить ***бланкетну норму,*** а тому зміст зазначених у ній діянь відображено в положеннях МГП. Норми міжнародних договорів та/або звичаєвих правил і правовий акт, який підтверджує, що Україна є учасницею такого міжнародного договору, мають бути відображені у кваліфікації поряд з посиланням на ст. 438 КК.

Приклад такого правила продемонстровано у вироку Солом'янського районного суду м. Києва від 23 травня 2022 р., яким військовослужбовця ЗС рф ОСОБА_2 визнано винним у порушенні законів і звичаїв війни, що передбачене ч. 2 ст. 51, п. «а» ч. 3 ст. 85 ДП I, яке поєднане з умисним вбивством, тобто у вчиненні злочину, визначеного ч. 2 ст. 438 КК[1].

Цей підхід прослідковується і в міжнародній судовій практиці. *Наприклад, МТКЮ у рішенні по справі «Prosecutor v. Janko Bobetko» в обвинуваченні Я. Бобетко у вчиненні вбивства як порушення законів або звичаїв війни посилається на п. «а» ч. 1 ст. 3 ЖК, що карається відповідно до ст. 3 у поєднанні з ч. 3 ст. 7 Статуту МТКЮ*[2].

За *конструкцією об'єктивної сторони* цей злочин належить до злочинів із ***формально-матеріальним складом***. На перший погляд, переважна більшість деліктів, передбачених ч. 1 ст. 438 КК, має формальний склад, а до злочинів з матеріальним складом можна віднести тільки розграбування національних цінностей на окупованій території, а також діяння, визначене ч. 2 ст. 438 КК. Однак слід брати до уваги, що в межах однієї форми об'єктивної сторони можуть бути делікти як з формальним, так і матеріальним складом.

Наприклад, відповідно до ст. 147 ЖК IV, порушенням законів і звичаїв війни в контексті ст. 438 КК можна визнавати умисне вбивство цивільної особи, умисне спричинення серйозних травм її тілу чи здоров'ю (матеріальні склади), а також примушування особи, яка перебуває під захистом, служити в силах ворожої держави або навмисне позбавлення цієї особи права на справедливий і нормальний суд (формальні склади).

Попри те, що диспозиція ч. 1 ст. 438 КК встановлює відповідальність за всі порушення законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, кримінальному

[1] Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 23 травня 2022 р. Справа № 760/5257/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104432094

[2] Prosecutor v. Janko Bobetko: Indictment. Case № IT-02-62. *ICTY*. 23 August 2002. URL: https://www.icty.org/x/cases/bobetko/ind/en/bob-ii020826-e.pdf

переслідуванню підлягають лише ті діяння, які згідно з нормами МГП відповідають ознакам воєнного злочину – є ***серйозними порушеннями МГП*** та мають ***контекстуальний елемент***.

Вказівки на *серйозний* характер порушень МГП містяться, зокрема, у ст. 50 ЖК I, ст. 51 ЖК II, ст. 130 ЖК III, ст. 147 ЖК IV, ст. 11, 85 ДП I (див. додаток 7).

До ***серйозних порушень МГП*** можна віднести такі, що:

1) *спрямовані проти людей* (навмисне вбивство, катування та нелюдське поводження; навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва чи завдання шкоди здоров'ю людини; напад на осіб, які знаходяться під захистом МГП; здійснення нападу невибіркового характеру, коли відомо, що це стане причиною людських втрат серед цивільного населення і спричинить збиток цивільним об'єктам; напад на небезпечні установки і споруди, якщо відомо, що це спричинить надмірні втрати серед цивільного населення або значні збитки цивільним об'єктам; напад на місцевості, що не обороняються, та демілітаризовані зони; неправомірний напад на культурні цінності, які чітко розпізнаються; проведення на людях медичних, біологічних або наукових експериментів; нелюдське поводження, яке супроводжується приниженням гідності людини, зокрема застосування практики апартеїду, геноциду та інших дій, які ґрунтуються на расовій дискримінації; взяття заручників; незаконне позбавлення волі (арешт); наказ не залишати нікого в живих; депортація чи незаконне переміщення населення окупованої території (як у межах цієї території, так і поза нею); переміщення державою-окупантом частини власного цивільного населення на окуповану територію; позбавлення права на неупереджене й належне судочинство; невиправдана затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; примус до служби у ЗС противника; обмеження доступу населення до їжі, води; застосування заборонених видів зброї; використання «живих щитів»; вербування до складу ЗС або використання у воєнних діях дітей віком до п'ятнадцяти років тощо);

2) *спрямовані проти майна* (не виправдані військовою необхідністю дії: великомасштабне руйнування майна; присвоєння майна у великих розмірах; знищення або розграбування власності противника; віддача на розграбування населеного пункту або місцевості; захоплення суден, призначених для берегового рибальства або потреб місцевого мореплавання, госпітальних суден та суден, які здійснюють наукові і релігійні функції);

3) *вчинені шляхом віроломного використання розпізнавальних емблем (знаків, сигналів), якими позначаються особи й об'єкти, що користуються захистом МГП*[1].

МТКЮ у своїх рішеннях одним із пунктів обвинувачення безпосередньо визначав «серйозні порушення Женевської конвенції 1949 р.».

[1] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ МОУ від 23 берез. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

Наприклад, *у справі «Prosecutor v. Radoslav Brdjanin» на основі індивідуальної кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 7 Статуту МТКЮ) та кримінальної відповідальності начальника (ч. 3 ст. 7 Статуту МТКЮ) Брджаніну було пред'явлено звинувачення в таких злочинах:*

1) геноцид; співучасть у геноциді (геноцид, ст. 4 Статуту МТКЮ);

2) переслідування; винищення; катування; депортація; нелюдські акти (примусове переміщення) (злочини проти людяності, ст. 5 Статуту МТКЮ);

3) безпідставне руйнування міст, селищ чи сіл або спустошення, не виправдане військовою необхідністю; руйнування або навмисне пошкодження релігійних установ (порушення законів і звичаїв війни, ст. 3 Статуту МТКЮ);

4) умисне вбивство; катування; незаконне та безпідставне масштабне знищення та привласнення майна, не виправдане військовою необхідністю (серйозні порушення Женевської конвенції 1949 р., ст. 2 Статуту МТКЮ)[1].

Серйозне порушення МГП та збройний конфлікт не обов'язково повинні збігатися темпорально та географічно. Наприклад, серйозні порушення МГП можуть мати місце після закінчення МЗК щодо військовополонених, яких продовжує утримувати сторона конфлікту[2].

У межах кримінально-правової характеристики порушення законів і звичаїв війни, окрім традиційних суб'єктивних (суб'єкт і суб'єктивна сторона) та об'єктивних (об'єкт і об'єктивна сторона) ознак складу злочину, притаманних національній доктрині кримінального права, слід розглядати і структуру складів воєнних деліктів, яку використовує МКС, – так звані «Елементи злочину» (схвалені Асамблеєю держав – учасниць РС), що охоплюють матеріальну, ментальну та контекстуальну складові[3]. Зазначені елементи допомагають МКС у тлумаченні ст. 8 РС «Воєнні злочини»[4].

Контекстуальний елемент дає змогу виокремити міжнародні злочини з-поміж ординарних, водночас розрізняти їх між собою. Для кожного з різновидів міжнародних злочинів контекстуальний елемент передбачено в ст. 6–8 та 8 bis РС. Тобто контекстуальний елемент має два завдання: 1) ідентифікація такої групи злочинів як міжнародні; 2) ідентифікація міжнародного злочину конкретного виду[5].

Для правильного тлумачення контекстуального елементу воєнних злочинів критичним є з'ясування таких його ***складових:***

---

[1] Prosecutor v. Radoslav Brdjanin (Trial Judgement). Case IT-99-36-T. *ICTY*. 1 September 2004. URL: https://www.refworld.org/cases,ICTY,4146fd744.html

[2] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. С. 1336.

[3] Коваль Д. О., Авраменко Р. А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ : Truth Hounds ; Одеса : Фенікс, 2019. С. 19; Elements of crime. International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf

[4] *Елементи воєнних злочинів* висвітлено в додатку 8.

[5] Червякова О. В. Відповідальність за воєнні злочини: механізми та процеси відновлення суверенітету та безпеки України. *Форум права.* 2020. № 61 (2). С. 150–162. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.3883835

наявність МЗК або ЗКНМХ;

зв'язок діяння і збройного конфлікту (war nexus). Перші дві складові умовно пропонують позначити як матеріальний контекстуальний елемент;

усвідомлення особою існування збройного конфлікту (цю складову називають ментальним контекстуальним елементом)[1].

Для доведення факту усвідомлення виконавцем існування збройного конфлікту не потрібно чіткого розуміння ним причин конфлікту, доцільності проведення військових дій. Достатньо лише факту розуміння, що ведеться збройний конфлікт між двома державами. РС МКС також не висуває вимоги усвідомлення винуватим факту існування збройного конфлікту чи його характеру як міжнародного або неміжнародного. При цьому, наголошує К. Амбос, обов'язковою умовою є усвідомлення винуватим фактичних обставин, що визначають існування збройного конфлікту у цілому[2].Тож росіяни, які заходили на територію іншої держави (України) з військовою технікою, чітко розуміли факт перетину ними кордону іншої незалежної держави. Вони бачили, що їм чинять опір Збройні Сили України. Та й навіть у тих випадках, коли вони скористалися елементом раптовості і фактично окупували частину території України без опору, все одно має місце застосування збройних сил РФ на території іншої держави і комбатанти держави-агресора усвідомлювали цей факт[3].

Отже, контекстуальними елементами воєнних злочинів, які застосовні до МЗКУ, є те, що, по-перше, поведінка виконавця мала місце в контексті та була пов'язана з міжнародним збройним конфліктом, а по-друге, виконавець усвідомлював фактичні обставини, які встановлювали існування збройного конфлікту[4].

Для виконання вимог контекстуального елемента воєнного злочину необхідною є наявність зв'язку між конкретним інкримінованим особі діянням і збройним конфліктом. Доведення зв'язку між конкретним діянням, що містить ознаки злочину, і збройним конфліктом є складнішим у випадку із ЗКНМХ і переважно не спричиняє проблем за МЗК. Основою для доведення такого зв'язку є два фактори:

а) спрямованість нападів проти осіб, які не беруть участі в збройному конфлікті;

---

[1] Коваль Д. О., Авраменко Р. А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ : Truth Hounds ; Одеса : Фенікс, 2019. С. 19.

[2] Ambos K. «Some Preliminary Reflections on the Mens Rea Requirements of the Crimes of the ICC Statute and of the Elements of Crimes' in Vohrah L (ed), Man's Inhumanity to Man. Essays in Honour of Antonio Cassese (The Hague 2003) 11–40.

[3] Антонюк Н. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Право України.* 2023. № 5. С. 36. С. 36. URL: file:///C:/Users/asus%20720/Downloads/104257628.pdf

[4] Антонюк Н. Наявність контекстуального елементу відрізняє воєнні злочини від «загальнокримінальних» (28.10.2022). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1339593

б) спрямованість діяння на виконання певних завдань збройного формування у конфлікті (або, як мінімум, його одночасне здійснення зі збройним конфліктом)[1].

У справі «Prosecutor v. Kunarac, Kovac and Vukovic» (рішення МТКЮ) щодо зв'язку між збройним конфліктом і злочинною поведінкою Апеляційна палата заявляє, що *необхідний зв'язок не є причинново-наслідковим зв'язком між збройним конфліктом і вчиненням злочину*. Достатньо, щоб *наявність збройного конфлікту відіграла суттєву роль у здатності обвинуваченого вчинити злочин, прийнятті рішення його вчинити, способі вчинення або меті, з якою злочин вчинено.* Судова палата мала право взяти до уваги, серед іншого, такі фактори: той факт, що злочинці є комбатантами; потерпілі не є комбатантами; потерпілі належать до протилежної сторони; дії слугують кінцевій меті військової кампанії. Однак у цьому випадку встановлено, що зловмисники діяли на сприяння або під прикриттям збройного конфлікту. Цього достатньо для висновку, що їхні дії були тісно пов'язані із цим конфліктом (п. I-A)[2].

У справі «Prosecutor v. Sefer Halilovic» (рішення МТКЮ) Судова палата встановила, що *розміщення солдат на певній території під час підготовки до бойових дій відіграє важливу роль у їх здатності вчинити злочини на цій території.* Зазначене засвідчує наявність зв'язку між злочинами, вчиненими на цій території, і збройним конфліктом у цьому районі. Такий зв'язок підтверджує і вчинення злочину під час наступу, що є частиною бойових дій[3].

Не всі індивідуальні акти поведінки під час воєнного конфлікту підпадають під дію норм МГП, а лише ті, що пов'язані із цим конфліктом. Тому факт учинення злочину в умовах воєнного конфлікту не є достатнім, щоб визнати такий злочин воєнним, зокрема порушенням законів і звичаїв війни. У кожному випадку підлягає доказуванню зв'язок між діянням і воєнними діями, обставинами, з ним пов'язаними[4].

Для встановлення змісту ***«жорстокого поводження»*** з військовополоненими або цивільним населенням необхідно насамперед звертатися до переліку серйозних порушень МГП, що містяться у ЖК і ДП (додаток 7). Причому кожен з елементів цього переліку, як і будь-які інші вияви жорстокого поводження, мають відповідати «мінімальному рівню жорстокості», під час визначення якого слід ураховувати всі обставини справи,

---

[1] Коваль Д. О., Авраменко Р. А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ : Truth Hounds ; Одеса : Фенікс, 2019. С. 19.

[2] Prosecutor v. Kunarac, Kovac and Vukovic (Sentencing Judgement, Appeals Chamber). Case № CVO/ P.I.S./679-E. *ICTY*. 12 June 2002. URL: https://www.icty.org/en/sid/8095

[3] Prosecutor v. Sefer Halilovic (Judgement in the Case). Case № JP/MO/1021e. *ICTY*. 17 November 2005. URL: https://www.icty.org/en/sid/8517

[4] Таран О. В. Обставини, які підлягають доказуванню під час розслідування порушення законів та звичаїв війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 415.

зокрема сутність і контекст поводження, його тривалість та повторюваність, фізичні, моральні та психічні наслідки, вік, стать і стан здоров'я потерпілого[1].

Загалом жорстоким поводженням слід вважати будь-яку протиправну поведінку (дію або бездіяльність) щодо військовополоненого чи цивільної особи, яка супроводжується насильством над ними або приниженням їх честі та гідності, зокрема:

– катування (ст. 50 ЖК I, ст. 51 ЖК II, ст. 130 ЖК III, ст. 147 ЖК IV);

– нелюдське поводження, зокрема медичні, біологічні, наукові експерименти (ст. 50 ЖК I, ст. 51 ЖК II, ст. 130 ЖК III, ст. 147 ЖК IV, ст. 11 ДП I);[2]

– фізичне каліцтво (ст. 11 ДП I);

– умисне заподіяння сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю (ст. 50 ЖК I, ст. 51 ЖК II, ст. 130 ЖК III, ст. 147 ЖК IV);

– вилучення органів і тканин людини (ст. 11 ДП I);

– використання військовополоненого для виконання небезпечних і примусових робіт (ст. 52 ЖК III)[3].

Прикладом *жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням є дії військовослужбовців ЗС рф, які в березні 2022 р., перебуваючи в с. Богданівка Броварського району, полонили бійця територіальної оборони села, одягнули йому кайданки та помістили до підвального приміщення, де допитували із застосуванням фізичної сили, залякування та приниження (били прикладом автомата, наступали ногами на кінцівки та погрожували застосуванням зброї). Після катування чоловіка залишили в підвалі без їжі та з мінімальною кількістю води на декілька днів. Згодом його привели до центральної площі с. Богданівка, де за присутності мирних мешканців били, приставляли до голови пістолет і стріляли в повітря.*

---

[1] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. С. 1337.

[2] Наприклад, завдання захопленим у полон у районі м. Іловайськ військовослужбовцям побоїв, застосування до потерпілих електричного струму, здійснення пострілів у них із травматичної зброї, імітація їх розстрілу тощо (Жорстоке поводження з полоненими. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/zhorstoke-povodzhennya-z-polonenimi).

Акти згвалтування можуть становити катування відповідно до міжнародного звичаєвого права (рішення МТКЮ у справі «Celebici») (Celebici case: the Judgement of the Trial Chamber. The Hague, 16 November 1998 CC/PIU/364-E. URL: https://www.icty.org/en/press/celebici-case-judgement-trial-chamber-zejnil-delalic-acquitted-zdravko-mucic-sentenced-7-years).

[3] Наприклад, примушування захоплених у полон у районі м. Іловайськ військовослужбовців до збору уламків боєприпасів і розмінування територій слід визнавати використанням для виконання небезпечних та примусових робіт як порушення ст. 52 ЖК III (Жорстоке поводження з полоненими. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/zhorstoke-povodzhennya-z-polonenimi)

Крім того, військовослужбовець ЗС рф завдав тілесних ушкоджень настоятелю храму в Богданівці, наказав священнослужителю зняти із себе весь одяг, вдягнув йому на голову шапку так, щоб вона закривала очі, липкою стрічкою зв'язав руки за спиною та незаконно допитував[1].

Іншим прикладом *такого порушення законів і звичаїв війни будуть дії військовослужбовця ЗС рф ОСОБА_5, який разом з іншими військовими ЗС рф 3 березня 2022 р. у вечірній час, після 18:00, незаконно проник до приватного домогосподарства, де, погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, насильно вивели з приміщення погреба на вулицю ОСОБА_6, ОСОБА_7, ОСОБА_8 і неповнолітнього ОСОБА_9. ОСОБА_6 за наказом ліг на землю долілиць. Його піддано незаконному обшуку, під час якого в ОСОБА_6 знайшли мобільний телефон, у зв'язку з чим йому завдали побоїв, зняли верхній одяг і перевірили тіло на наявність татуювань. Згодом ОСОБА_6 під погрозою застосування зброї вказав місце зберігання рушниці, за що отримав удар прикладом автомата в ділянку грудної клітини. Після цього всіх цивільних насильно поміщено до погреба, де їх незаконно утримували.*

Крім того, ОСОБА_5 разом з іншими військовими ЗС рф незаконно проникли до іншого приватного домогосподарства, де під погрозою застосування зброї вивели з погреба цивільних осіб: повнолітніх (ОСОБА_12, ОСОБА_13) та неповнолітніх ОСОБА_14, ОСОБА_15, ОСОБА_16, ОСОБА_17, ОСОБА_18, ОСОБА_19, ОСОБА_20, ОСОБА_21, ОСОБА_22). Погрожуючи вогнепальною зброєю, змусили ОСОБА_21 роздягнутися на подвір'ї за температури повітря нижчої від 0 градусів у присутності інших людей з метою перевірити його тіло на наявність татуювань, що є образливим ставленням до потерпілого, тобто принизили його честь і гідність[2].

Зґвалтування та інші форми сексуального насильства, що мають ознаки катувань, також необхідно розглядати у межах жорстокого поводження з цивільним населенням[3]. РС МКС як воєнний злочин передбачає згвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусову вагітність, примусову стерилізацію чи будь-яку іншу форму сексуального насильства, яка також становить грубе порушення Женевських конвенцій (ст. 8).

З приводу кореспондування положень договірного МГП, які забороняють сексуальне насильство, із формами злочину, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК, К.П. Задоєю та О.О. Дудоровим підкреслено: 1) із погляду кваліфікації за ст. 438 КК сексуальне насильство, яке порушує положення договірного МГП, може охоплюватись такими передбаченими ч. 1 цієї статті формами злочину, як «жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням»

[1] Жорстоке поводження з військовополоненим і священником – капітану та майору збройних сил РФ повідомлено про підозру. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zorstoke-povodzennya-z-viiskovopolonenim-i-svyashhennikom-kapitanu-ta-maioru-zbroinix-sil-rf-povidomleno-pro-pidozru

[2] Ухвала слідчого судді Деснянського районного суду м. Чернігова від 22 липня 2022 р. Справа № 750/3452/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105408982

[3] Гловюк І. Кримінальне провадження щодовоєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України*. 2023. № 5. С. 91.

(*перша спеціальна форма*) та «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (*універсальна форма*); 2) прояви сексуального насильства, які стосуються військовополонених і цивільних осіб, охоплюються першою спеціальною формою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК; 3) усі інші випадки сексуального насильства, що є порушеннями норм договірного МГП, охоплюються універсальною формою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК[1].

У певних випадках особа може не вчиняти безпосередньо жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, а лише віддати наказ про вчинення такий дій.

Віддання наказу про вчинення таких дій означає висунення уповноваженою особою вимоги підлеглому про жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням.

Наказ – це пряма вимога у вигляді розпорядження, вказівки, команди тощо[2]. Наказ може бути виданий письмово чи усно, зокрема з використанням технічних засобів зв'язку.

Накази про вчинення дій, описаних у ч. 1 ст. 438 КК, є кримінально протиправними, оскільки порушують норми МГП, тому не належать до обов'язкових для виконання законних наказів. До кримінальної відповідальності в цьому випадку слід притягати як особу, що віддавала такий наказ, так і особу, яка його виконувала.

Суб'єктом віддання наказу може бути:

1) військовий начальник (командир);

2) особа, яка діє як військовий начальник/командир (наділена фактичною владою віддавати накази підлеглим).

Тобто це особа, яка має офіційні повноваження щодо керівництва та контролю за регулярними й іррегулярними ЗС, зокрема парамілітарними організаціями (мають військовий характер, але формально не входять до офіційних ЗС; це можуть бути, наприклад, підрозділи поліції або незаконні формування на кшталт збройних рухів опору, терористичних організацій тощо) або особа, яка фактично володіє повноваженнями (наділена фактичною владою) віддавати такі накази підлеглим.

Оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 438 КК, віддання наказу про вчинення діянь, які є порушенням законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є окремою формою вчинення злочину, то дії осіб, що віддали такі накази, їх мають кваліфікувати безпосередньо за ч. 1 ст. 438 КК з інкримінуванням зазначеної форми вчинення злочину та без інкримінування підбурювання до (вчинення цього злочину в

[1] Задоя К.П., Дудоров О.О. Сексуальне насильство як воєнний злочин: особливості криміналізації та кваліфікації за законодавством України. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.* 2023. Вип. 2 (102). С. 90–110. С. 100.

[2] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. С. 1261.

іншій його формі) іншої форми вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК. У цьому випадку вчинене особою діяння є посяганням на одне правове благо, що *виключає можливість кваліфікації її поведінки як ідеальної сукупності злочинів*[1].

З таких міркувань не слід додатково кваліфікувати дії осіб, які віддали наказ про вчинення діянь, що становлять порушення законів і звичаїв війни, за ч. 3 чи 5 ст. 27 КК та ч. 1 ст. 438 КК, якщо, крім віддання наказу, вони вчиняли ще й організаційні чи пособницькі дії[2].

Підтвердженням віддання військовослужбовцям рф наказів про порушення законів і звичаїв війни під час військової агресії рф проти України є такий ***приклад.*** *Заступник командира роти з озброєння військової частини ЗС рф ОСОБА_1 у період з 9 до 28 березня 2022 р., перебуваючи на території окупованого с. Лук'янівка Броварського району Київської обл., користуючись своїми владними повноваженнями та можливостями, надавав злочинні накази підлеглим військовослужбовцям ЗС рф щодо жорстокого поводження з цивільним населенням зазначеного населеного пункту, незаконного присвоєння та знищення їхнього майна, а також вчинення інших дій, що порушують закони та звичаї війни*[3].

Віддання наказу про вчинення дій, описаних у ч. 1 ст. 438 КК, ***є закінченим злочином з моменту висунення вимоги підлеглому***, а не її виконання.

Жорстоке поводження з цивільним населенням може поєднуватися з умисним вбивством, яке є кваліфікованим видом порушення законів і звичаїв війни (ч. 2 ст. 438 КК) – вчинення будь-якого з діянь, передбачених ч. 1 ст. 438 КК, що *поєднується з умисним убивством*.

Умисне вбивство – один із різновидів серйозного порушення МГП, вказівка на яке міститься, зокрема, у ст. 50 ЖК I, ст. 51 ЖК II, ст. 13, 130 ЖК III, ст. 147 ЖК IV. Це діяння передбачає протиправне заподіяння смерті іншій людині.

Умисне вбивство як воєнний злочин кваліфікують лише за ч. 2 ст. 438 КК, а тому в жодному випадку непотрібно додаткового посилання на ст. 115 КК. Водночас не виключеною є можливість кваліфікації вчиненого за сукупністю, наприклад, у випадку, якщо особа вчинила декілька вбивств, одне з яких належить до категорії воєнних деліктів, а інше – до «загальнокримінальних».

Буквальне тлумачення ч. 2 ст. 438 КК дає підстави стверджувати, що притягнення до кримінальної відповідальності за умисне вбивство можливе лише за умови, якщо позбавлення життя потерпілого супроводжувалося іншим

---

[1] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. С. 1338.

[2] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. С. 1338.

[3] Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 15 липня 2022 р. Справа № 760/6123/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105351544

серйозним порушенням норм МГП (було його передбачуваним наслідком). Однак у цьому випадку слід застосовувати обмежувальне тлумачення, адже відповідно до зазначених вище норм умисне вбивство – це самостійне порушення норм МГП, що має серйозний характер. Отже, умисне вбивство як воєнний злочин слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 438 КК незалежно від того, поєднувалося воно з іншим порушенням законів і звичаїв війни чи ні. У разі, якщо умисне вбивство все-таки було поєднано з порушеннями, перелік яких міститься в ч. 1 ст. 438 КК, наприклад, застосуванням заборонених засобів і методів ведення війни, дії винного слід кваліфікувати лише за ч. 2 ст. 438 КК без посилання на ч. 1 цієї статті.

Наприклад, у *період з 3 до 4 березня 2022 р. ОСОБА_1 разом з іншими озброєними автоматичною зброєю військовослужбовцями ЗС рф, виконуючи накази вищого військового керівництва ЗС рф, перебуваючи в с. Ягідне Чернігівського р-ну Чернігівської обл., залякуючи людей і погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, помістили мешканців села в приміщення підвалу школи, де їх насильно утримували.*

Приміщення підвалу школи не обладнане вентиляційними засобами доступу свіжого повітря, не мало штучного та природного освітлення, водопостачання та водовідведення, вбиралень, меблів для сидіння та спальних місць, засобів приготування їжі, через антисанітарні умови було не придатне до нормального проживання. Тому поміщення до нього значної кількості цивільних (347 людей, серед яких – 77 дітей) безпосередньо загрожувало їх життю та здоров'ю.

Через нелюдські умови утримання та жорстоке поводження з боку військовослужбовця ОСОБА_1 та інших військовослужбовців ЗС рф у період з 9 до 28 березня 2022 р. в с. Ягідному померло декілька осіб з числа цивільного населення.

Тому ОСОБА_1 підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 438 КК, а саме в жорстокому поводженні з цивільним населенням і порушенні законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, що поєднані з умисним вбивством[1].

1.3. Суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину

Суб'єкт злочину ***загальний*** (фізична осудна особа, якій виповнилося 16 років). Це особи, які відповідно до норм МГП можуть мати різний статус: комбатанти і некомбатанти, цивільні особи, шпигуни, найманці тощо (як з боку держави-агресора, так і з боку України).

[1] Ухвала Деснянського районного суду м. Чернігова від 21 липня 2022 р. Справа № 750/3452/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105366447

Під час агресії рф проти України воєнні злочини, відповідальність за які передбачена ст. 438 КК, здебільшого вчиняють військовослужбовці ЗС рф, члени ПВК рф, учасники НЗФ «ДНР» та «ЛНР». Це передусім громадяни рф та «громадяни» «ДНР» і «ЛНР», а в окремих випадках – громадяни України й інших країн.

Відповідальність за воєнні злочини може наставати і у випадку їх вчинення на підставі наказу начальника. МГП передбачає, що кожен комбатант зобов'язаний відмовитися виконувати явно незаконний наказ, і той факт, що підлеглий вчинив злочин за наказом командира, не звільняє підлеглого від кримінальної відповідальності, якщо він знав або повинен був знати, що дія, про вчинення якої було віддано наказ, має незаконний характер[1].

Водночас **суб'єкт віддання наказу** про вчинення дій, передбачених у ч. 1 ст. 438 КК, – ***спеціальний.*** Це військовий начальник чи військовий командир, особа, яка діє як військовий начальник чи командир, особа, яка фактично володіє повноваженнями (наділена фактичною владою) віддавати накази підлеглим (див. підрозділ 1.8).

Військовослужбовці військових формувань України несуть кримінальну відповідальність за ст. 438 КК лише в тих випадках, якщо вчинені ними воєнні делікти не охоплені ст. 432, 433, 434, 435 КК.

У контексті дослідження суб'єкта цього злочину увагу слід зосередити на визначенні його статусу. Статус суб'єкта злочину необхідно відобразити у відповідних процесуальних документах. Наприклад, статус комбатанта може засвідчувати належність особи як військовослужбовця до певної військової частини, а також його участь у збройному конфлікті. Зокрема, *у вироку Солом'янського районного суду м. Києва від 23 травня 2022 р. зазначено, що командир відділення військової частини НОМЕР_1 ЗС рф ОСОБА_10, маючи особисту автоматичну вогнепальну зброю, разом з іншими не встановленими досудовим розслідуванням особами, зокрема військовослужбовцями «13 гвардейского танкового Шепетовского Краснознамённого, орденов Суворова и Кутузова полка» військової частини НОМЕР_1 та керівним складом ЗС рф, вирушив з м. Грайворон Бєлгородської обл. рф у напрямку російсько-українського кордону та близько 9 год. ранку цього дня перетнув державний кордон України в Сумській обл., а тому, відповідно до ст. 43 ДП I, мав статус комбатанта*[2].

У МЗК, що відбувається в Україні, з боку рф беруть участь представники ПВК, найманці й іноземні громадяни, тому необхідно визначити їхній статус відповідно до норм МГП: вони комбатанти, найманці[3] чи учасники НЗФ? Такий статус визначає особливості відповідальності зазначених суб'єктів, зокрема можливість застосування до них імунітету комбатанта.

---

[1] Зміцнення поваги до міжнародного гуманітарного права : посіб. для народ. деп. України. МКЧХ. 2-ге вид., 2021. С. 75.

[2] Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 23 травня 2022 р. Справа № 760/5257/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104432094

[3] Ознаки комбатантів і найманців детально висвітлено в підрозділі 1.3 посібника.

Статус учасника ПВК, який бере безпосередню участь у воєнних діях, залежить передусім від його громадянства та факту входження до складу ЗС сторони МЗК. А отже, його може бути визнано:

1) комбатантом (якщо входить до складу ЗС сторони МЗК незалежно від громадянства, оплати праці тощо);

2) найманцем (якщо не має громадянства сторони конфлікту, одержує матеріальну винагороду, не входить до складу ЗС сторони конфлікту);

3) учасником НЗФ (якщо не має статусу комбатанта чи найманця).

Щодо *статусу учасників ПВК «Вагнер»* ситуація неоднозначна. ПВК «Вагнер» є російським недержавним збройним формуванням з невизначеним правовим статусом. У деяких країнах цю організацію визнано терористичною або злочинною. Офіційно вона зареєстрована лише в січні 2023 р. як акціонерне товариство «ЧВК Вагнер Центр», що здійснює «консалтинг комерційної діяльності та управління», тобто статусу принаймні охоронної компанії організація не має. Про правові аспекти її співпраці з Міноборони рф (наявність договорів підряду тощо) теж відомостей немає. Вочевидь, у складі російської армії «вагнерівці» воюють неофіційно, про що публічно заявляв її керівник. Однак «вагнерівців» можна вважати частиною армії рф, оскільки в Україні вони працюють виключно під керівництвом МО рф. Переважно це громадяни рф, інтегровані в ЗС рф, а тому вони прирівнюються до звичайних російських солдатів. Водночас їх діяльність в країнах Африки може бути визнана класичним найманством[1].

Іноземців, які беруть участь у МЗК, може бути визнано *комбатантами*, якщо вони офіційно входять до складу ЗС сторони конфлікту, або *найманцями* – якщо вони не входять до складу ЗС сторони конфлікту й одержують за свої дії матеріальну винагороду.

Учасників ПВК та іноземців можуть вважати суб'єктами воєнних злочинів незалежно від факту визнання їх комбатантами, хоча статус останнього надає їм право на імунітет від кримінальної відповідальності за участь у МЗК.

Важливо привернути увагу до **строків давності** й **особливостей реалізації кримінальної відповідальності** за воєнні злочини. У випадку вчинення злочину, передбаченого ст. 438 КК, строки давності не застосовують, а тому особи, які порушили закони та звичаї війни, не можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 49 КК) та від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ч. 6 ст. 80 КК).

---

[1] Раєвський Д., Спірін Є. «Вагнерівці» – це найманці? Чим найманці відрізняються від приватних військових компаній? Коли з'явилися перші? Чому їх не судять? – відповідаємо на прості запитання про найманців, ПВК та їхню історію. *Бабель.* 21 лют. 2023. URL: https://babel.ua/texts/90776-vagnerivci-ce-naymanci-chim-naymanci-vidriznyayutsya-vid-privatnih-viyskovih-kompaniy-koli-z-yavilisya-pershi-chomu-jih-ne-sudyat-vidpovidayemo-na-prosti-zapitannya-pro-naymanciv-pvk-ta-jihnyu-istoriy; Соколова Г. Як в Україні судять найманців, які воюють на боці Росії. *Deutsche Welle.* 5 квіт. 2023 р. URL: https://www.dw.com/uk/ak-v-ukraini-sudat-najmanciv-aki-vouut-na-boci-rosii/a-65230310

Засудженого за ст. 438 КК можуть звільнити від відбування покарання на підставі ст. 84-1 КК у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про його передачу для обміну як військовополоненого та за наявності його письмової згоди на проведення такого обміну[1]. У юридичній літературі неодноразово акцентовано на проблемах, які постають під час застосування цієї норми[2]. Ідеться передусім про те, що фактично воєнні злочинці залишаються непокараними і втрачається перспектива їх покарання в майбутньому. Тому постає потреба створити альтернативні механізми передання воєнних злочинців для обміну, зокрема запровадження підстави для відстрочення виконання покарання чи виконання вироку у зв'язку з переданням засудженого для обміну як військовополоненого, або передбачити спеціальний вид звільнення від відбування покарання з випробуванням.

[1] Порядок обміну військовополоненими, політичний за замовчуванням, адже МГП не регулює це питання. Протягом 2014–2022 рр. обміни відбувалися ad hoc та здійснювалися різними органами влади залежно від контактів з іншою стороною (Крапивін Є., Павлюк А. Статус «Військовополонений» – новий виклик для системи правосуддя в україні? Discussion paper. 10 черв. 2022. URL: https://justtalk.com.ua/post/status-vijskovopolonenij--novij-viklik-dlya-sistemi-pravosuddya-v-ukraini-discussion-paper).

[2] Вознюк А. А. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого: проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 40–46; Вознюк А. А., Письменський Є. О. Кримінально-правовий механізм передачі засудженого для обміну як військовополоненого: актуальні проблеми та способи їх розв'язання. *Київський часопис права.* 2022. № 4. С. 111–120. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.17; Вознюк А. А., Письменський Є. О. Передача засудженого для обміну як військовополоненого: кримінально-правові аспекти звільнення від відбування покарання. *Київський часопис права.* 2022. № 3. С. 112–120. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2022.3.17; Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Питання унормування належної правової процедури кримінального процесуального забезпечення обміну військовополонених. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 478–483; Музика А. А. Закон України щодо врегулювання процедури обміну військовополонених як приклад породження міжгалузевих колізій. *Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 116–124; Орловська Н. А. Актуальні питання ст. 84-1 КК в контексті обміну військовополонених. *Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 138–143; Пашковський М. І. Про колізію інституту обміну військовополонених та інших осіб під час збройного конфлікту з зобов'язаннями кримінального переслідування і покарання осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-річчю з дня народж. Процевського О. І. (Харків, 21 трав. 2022 р.). Харків, 2022. С. 443–447; Чернова О. Закон про обмін полоненими: наслідки для кримінальної юстиції. *Just talk.* 9 берез. 2023 р. URL: https://justtalk.com.ua/post/zakon-pro-obmin-polonenimi-naslidki-dlya-kriminalnoi-yustitsii

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 438 КК, залежить від виду вчиненого кримінально протиправного діяння і здебільшого характеризується прямим умислом: винний усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння та бажає його вчинити.

У випадку умисного вбивства (ч. 2 ст. 438 КК) можливий як прямий, так і непрямий умисел. Тобто особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки й безпосередньо бажає настання наслідків у вигляді смерті потерпілого (прямий умисел) або свідомо припускає їх настання, прямо цього не бажаючи (непрямий умисел). Як приклад прямого умислу можна навести справу Шишимаріна, у якій військовослужбовець ЗС рф за наказом іншого військовослужбовця з автомата Калашникова вбив цивільну особу пострілом у голову[1]. Натомість непрямий умисел може бути характерним, наприклад, для випадків, коли дії військовослужбовців рф щодо мордування людей, яких насильно утримували, не забезпечуючи питною водою та їжею, призвели до смерті цивільних осіб.

В усіх випадках особа має усвідомлювати наявність збройного конфлікту, а також той факт, що вона діє в контексті цього конфлікту. Не передбачено вимог щодо того, що суб'єкт цього злочину повинен знати МГП (наприклад, чітко розрізняти МЗК і НМЗК, знати весь перелік осіб, що підлягають захисту відповідно до норм МГП)[2]. Наявність збройного конфлікту є не лише об'єктивною умовою для кваліфікації злочинного характеру діяння та для здійснення юрисдикції Міжнародним кримінальним судом, - воно також має відбиватися у свідомості суб'єкта[3].

У ст. 30 Статуту МКС зазначено, що злочини (до них відносяться воєнні злочини – прим. автора) вчиняються «умисно і свідомо». Поняттям «умисел» охоплюються випадки: a) наявність наміру вчинити таке діяння (стосовно діяння); b) наявність наміру спричинити наслідок або усвідомлення його настання за звичайного перебігу подій (стосовно наслідку) [5]. Поняття «усвідомлення» означає розуміння того, що обставина існує або що наслідок настане за звичайного перебігу подій. «Усвідомлювати» і «свідомо», наголошено в нормі закону, повинні тлумачитися відповідно[4].

Поняттям «усвідомлення» охоплюється інтелектуальний компонент змісту умислу, який в даному випадку полягає в усвідомленні злочинцем протиправного характеру вчинюваного ним діяння. Винний усвідомлює, що поводиться з військовополоненим чи цивільною особою жорстоко всупереч встановленим нормам і правилам, грубо їх порушуючи, і бажає поводитись із ними таким чином. Відповідно, вольовий момент умислу в жорстокому

[1] Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 23 травня 2022 р. Справа № 760/5257/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104432094

[2] Кримінальна відповідальність за воєнні злочини : вебінар О. Сенаторової. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dmq3yJIFqZ4y

[3] K. Dörmann. International Review of the Red Cross (2000), ст.771, на ст. 780.

[4] Римський Статут Міжнародного кримінального суду : ратифіковано із заявами та поправками до нього Законом № 3909-IX від 21.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text/

поводженні з військовополоненим чи цивільною особою – в бажанні вчинити зазначене діяння. Даний злочин не може бути вчинений із непрямим умислом, оскільки відповідальність за протиправне діяння, вчинене з непрямим умислом, наступає лише при реальному спричиненні суспільно небезпечних наслідків. Настання таких наслідків не має значення під час кваліфікації жорстокого поводження з військовополоненим чи цивільною особою – психічне ставлення суб'єкта злочину переноситься винятково на діяння, тим самим унеможливлюючи його вчинення з непрямим умислом.

Таким чином, жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням вчиняється тільки умисно. Цей тяжкий злочин не може бути вчинений через необережність. При цьому, особа, якій інкримінується його учинення, повинна мати намір скоїти протиправні дії та усвідомлювати фактичні обставини існування збройного конфлікту (війни).

1.4. Відмежування від інших кримінальних правопорушень

Порушення законів і звичаїв війни має спільні риси із «загальнокримінальними» злочинами, оскільки частина об'єктивних та суб'єктивних ознак цих деліктів може збігатися. Тому такі кримінально протиправні діяння, як умисне вбивство, завдання тілесних ушкоджень, катування, зґвалтування, незаконне позбавлення волі, захоплення заручників, незаконне заволодіння майном тощо, можуть в одних випадках бути визнані воєнними, а в інших – «загальнокримінальними» злочинами (кримінальними проступками).

Контекстуальний елемент як концептуальний критерій розмежування. Найважливішим критерієм розмежування зазначених груп деліктів є контекстуальний елемент – зв'язок між збройним конфліктом і вчиненням злочину, що передбачає наявність збройного конфлікту й усвідомлення суб'єктом злочину його існування (див. підрозділ 1.2). Якщо контекстуальний елемент наявний, вчинене за певних обставин слід кваліфікувати за ст. 438 КК, а якщо немає – за іншими статями КК (115, 121, 127, 146, 147, 152, 187, 289 тощо).

Конкуренція кримінально-правових норм. Якщо вчинене діяння цілком охоплене ст. 438 КК, правила щодо конкуренції кримінально-правових норм (насамперед конкуренції загальної та спеціальної норм) не застосовують. Тому, наприклад, зґвалтування чи умисне вбивство як воєнний злочин цілком охоплені ст. 438 КК незалежно від кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих ознак і не потребують додаткової кваліфікації за ст. 152 та 115 КК.

Водночас є певні ***винятки*** (вони пов'язані з наявністю інших норм, що містять підстави кримінальної відповідальності за воєнні злочини):

1. *Насильство над населенням у районі воєнних дій,* вчинене суб'єктом злочину, передбаченого ст. 401 КК, кваліфікують лише за ст. 433 КК.

2. *Погане поводження з військовополоненими,* вчинене суб'єктом злочину, передбаченого ст. 401 КК, кваліфікують лише за ст. 434 КК.

Якщо внаслідок жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням суб'єктом злочину, передбаченого ст. 401 КК, вчинено умисне вбивство, діяння кваліфікується за ч. 2 ст. 438 КК.

Ці винятки переважно стосуються воєнних злочинів, які, імовірно, помилково розміщено серед військових злочинів у розділі XIX. Головна відмінність злочинів, передбачених ст. 433, 434 КК, від порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК) у суб'єкті, ознаки якого визначено в ст. 401 КК (ідеться про українських військовослужбовців під час несення або проходження військової служби, а також військовозобов'язаних і резервістів під час проходження зборів).

Розділ 2. Криміналістична характеристика жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням

2.1. Спосіб вчинення злочину

Спосіб та характер жорсткого поводження з військовополоненими та цивільним населенням тісно корелюється з обстановкою вчинюваних воєнних злочинів. Так, на початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну випадки жорстокого поводження з цивільним населенням частіше відбувалися стихійно, в момент безпосереднього контакту підрозділів РФ з місцевими мешканцями окупованих територій. Наявна велика кількість повідомлень про спонтанно вчинені позасудові страти цивільних, випадки жорстокого поводження і тортур, згвалтувань тощо[1]. Таке поводження представників підрозділів РФ могло бути зумовлене, зокрема вкрай негативною реакцією місцевих мешканців на окупантів (які розраховували на зовсім іншу зустріч). Крім того, напади на цивільних могли бути реакцією росіян на несприятливу ситуацію на полі бою і воєнні злочини проти місцевих мешканців могли бути намаганням «відплати» за військові поразки рашистів на фронті[2]. Потерпілі та свідки цих злочинів відзначають загальну дезорганізованість російських військ, відсутність чіткої координації дій, а також визначених правил поводження з цивільним населенням. Спосіб вчинення та рівень жорстокості злочинів також прямо корелювався з суб'єктним складом російських воєнних підрозділів. Як відомо, найбільш агресивно та жорстоко поводили себе військовослужбовці, ідентифіковані потерпілими як вихідці з північно-кавказької, далекосхідної та сибірської частин Росії («буряти», «кавказці» тощо)[3].

В подальшому, після окупації окремих територій, тортури щодо цивільного населення застосовувались як елемент ширшої політики виявлення громадян, нелояльних до окупації, також придушення цивільного спротиву[4]. Змінювались і суб'єкти вчинення жорстокого поводження до

---

[1] Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській і Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну / Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, грудень 2022 року https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-ReportKillings-UKR_0.pdf

[2] Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 22.

[3] Грига М. А. Про способи вчинення жорстокого поводження з цивільним населенням. *Протидія геноциду українського народу* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 08 травня 2024 р.). Київ, 2024. С. 38–40.

[4] Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 20.

військовополонених і цивільного населення: крім військовослужбовців ЗС РФ, такі злочини вчиняли представники окупаційних адміністрацій, реорганізованих «органів поліції», представники ФСБ та інші представники окупаційного режиму. Спосіб вчинення жорстокого поводження почав подекуди охоплювати підготовчий етап, зокрема будівництво розгалуженої мережі місць незаконного тримання, допитів і катувань (як це відбулося на Харківщині і Херсонщині), а також етап приховання слідів злочинів (масові поховання, спалення жертв тощо).

Відповідно до мотивів вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням можна виокремити наступні вияви даного кримінального правопорушення.

Застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих.

Приклад. ОСОБА_4 (військовослужбовець рф), усвідомлюючи, що перед ним цивільна особа, на яку поширюються норми МГП, яка не має можливості чинити опір, у порушення ст. 27 ЖК щодо права осіб, які перебувають під її захистом, на особисту повагу, повагу до своєї честі, гуманне ставлення та захист від будь-якого акту насильства чи залякування, вчинив дії, спрямовані на приниження честі та залякування шляхом примушування ОСОБА_8 лягти на підлогу. Після чого ОСОБА_4, відрізавши ножем, шнур від праски, зв`язав ОСОБА_8 руки в положенні за спиною, наказав лежати в такому положенні на підлозі та з метою демонстрування своєї зверхності та приниження честі останнього, а також задля залякування його та для подолання будь-якого спротиву, здійснив декілька пострілів із вогнепальної зброї в стелю та підлогу будинку біля голови ОСОБА_8, після чого став вимагати від останнього передати йому матеріальні цінності та мобільний телефон[1].

Застосування тортур та катувань під час допитів та обшуків. У свідченнях, зібраних після березня 2022 року, близько 60 % опитаних підтвердили, що насильство (жорстоке поводження чи тортури) так чи інакше були пов’язані з допитами або іншими формами отримання інформації. Тортури вчинялися в момент допиту або передували йому[2].

Такі злочини вчинялись як щодо військовополонених, так і щодо цивільного населення. Зокрема, місцевих мешканців допитували з метою виявлення інформації про осіб, причетних до участі в АТО, служби в обороні, ЗСУ, правоохоронних структурах тощо. Метою таких допитів було також виявлення громадян з проукраїнською позицією, представників місцевого самоврядування та ін.

[1] Вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 15 серп. 2023 року. Справа № 361/6215/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112819115

[2] Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 44.

Варто звернути увагу на те, що мотивом допитів із застосуванням тортур та катувань, крім отримання інформації, є також залякування і приниження одночасно[1].

Дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення. Головною метою таких воєнних злочинів було шляхом застосування фізичного та/або психологічного насильства змусити мешканців окупованих територій не чинити спротив, погодитися з приходом нового режиму, а подекуди – підтримувати та надавати допомогу окупантам. Жертвами таких злочинів найчастіше ставали місцеві мешканці – колишні військовослужбовці; учасники АТО/ООС; співробітники силових структур; проукраїнські налаштовані цивільні мешканці (готові до активного чи пасивного спротиву; так звані «коригувальники вогню»); представники органів місцевої влади і місцевого самоврядування; цивільні волонтери[2]. Втім, потерпали від таких дій росіян і звичайні українські громадяни, які не виказували жодних політичних міркувань.

Приклад. ОСОБА_7 (військовослужбовець ЗС рф), разом із військовослужбовцем тієї ж бригади ОСОБА_6 та іншими, на даний час невстановленими особами, (матеріали відносно яких виділено в окреме провадження) всупереч вимогам МГП щодо законів та звичаїв ведення війни, діючи умисно, 01.03.2022 року приблизно о 12 год., знаходячись та перебуваючи в приватному будинку за адресою: АДРЕСА_3, з метою придушення і залякування проукраїнські налаштованих осіб з числа місцевого населення, із застосуванням фізичного насильства, погрожуючи вогнепальною зброєю особам чоловічої статті, які перебували у будинку, наносили побої та удари в різні частини тіла, завдаючи фізичного болю та моральних страждань, а також застосовували психологічне насильство відносно жінок та малолітніх дітей[3].

Жорстоке поводження, поєднане з вбивством з метою приховання слідів інших злочинів. Жертвами вбивств, вчинених представниками держави-агресора ставали потерпілі від сексуального насильства, розбоїв, грабежів, катувань тощо. Відомі також випадки вбивств батьків через депортацію та вивезення в порушення звичаїв війни їхніх дітей з метою подальшого можливого усиновлення бездітними батьками, які проживають на території росії, вбивства військовополонених тощо[4].

---

[1] Шульженко А. В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. ЕО. Дідоренка*. № 2. 2022. С. 264.

[2] Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 31–32.

[3] Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 17 листоп. 2022 р. Справа № 369/9950/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577110

[4] Сиводєд І. С. Особливості розслідування умисних вбивств під час проведення бойових дій на окупованих територіях України. *Кримінально-процесуальне право та криміналістика.* 2021. № 1 (25).С. 357. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.51

Приклад. 18 березня у селі Вишневе Чернігівської області, яке було окуповане, російські військові під час пошуку осіб, причетних до нападу на один із їхніх конвоїв, здійснили захоплення трьох місцевих мешканців. Жертвам зв'язали руки за спиною, зав'язали очі й жорстоко били протягом трьох днів, після чого їх розстріляли та поховали в неглибокій могилі. Одному з потерпілих вдалося вибратися з могили живим і втекти до найближчого населеного пункту, його свідчення стали основою для кримінального провадження. Під час огляду тіл були виявлені вогнепальні поранення голови, травми, спричинені ударами тупих предметів, а також перерізання горла [1].

Сексуальне насильство. Варто відзначити, що сексуальне насильство, випадки якого носили подекуди масовий характер на окупованих територіях, не завжди вчинялося виключно з метою задоволення сексуальних потреб. Дослідники стверджують, що сексуальне насильство проти цивільного населення в Україні часто є цілеспрямованою тактикою, яку використовують військові, і в російській армії немає чітких інструкцій заборони сексуального насильства проти цивільних осіб. Метою застосування такої тактики є терор українського населення та його підкорення[2].

Доказом цього є зокрема те, що сексуальні акти насильства вчиняються росіянами щодо українців, не зважаючи на їхню стать, вік, статус тощо. Росія використовує таке насильство в якості психологічної зброї, способу залякування цивільного населення на тимчасово окупованих територіях, інструмента приниження та придушення опору українського народу, а також для тортур військовополонених[3].

Досліджуючи особливості вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях у криміналістичному аспекті, А. Ф. Волобуєв визначає способами сексуального насильства такі дії насильника, що підлягають доказуванню: здійснення акту сексуального характеру або проникнення (вагінальне, анальне, оральне) в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета; дії насильника із запобігання можливому опору, його подолання чи отримання формальної згоди до здійснення акту сексуального характеру[4].

Приклад. 6 квітня 2022 р. о 23:30 ОСОБА_1 увірвався зі зброєю в один із будинків Високопільської громади Херсонської області і наказав присутній там

---

[1] Вибрався з братської могили: 33-річний Микола з-під Чернігова вижив після розстрілу URL: https://www.rbc.ua/ukr/styler/vybralsya-bratskoy-mogily-33-letniy-nikolay-1652883389.html

2 Армія РФ застосовує сексуальне насильство як тактику – звіт. https://www.dw.com/uk/armia-rf-vikoristovue-seksualne-nasilstvo-nad-ditmi-ak-taktiku-doslidzenna/a-68331059

[3] Бурнос О. О. Сексуальне насильство як елемент тактики російської армії. *Протидія геноциду українського народу* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 08 травня 2024 р.). Київ, 2024. С. 32–34.

[4] Волобуєв А. Ф. Особливості механізму вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях та його розслідування. *Криміналістичний вісник.* 2023. № 1(39). С. 42. DOI: 10.37025/1992-4437/2023-39-1-39

неповнолітній дівчині йти за ним на «допит». Вдома перебували її мати і бабуся, які не могли чинити спротив озброєному військовослужбовцю. Дорослим ОСОБА_1 наказав залишатися вдома, а сам відвів дівчину до паркану школи і почав глумитися над нею. Потім він наказав їй сісти до автівки з літерою «Z» і відвіз до одного з магазинів. Там ОСОБА_1 всю ніч її ґвалтував, примусивши дівчину випити спиртні напої, бив і тримав пістолет впритул до її тіла[1].

Жорстоке поводження, поєднане з викраденням людини. Незаконне позбавлення волі вчинялося з різною метою і могло бути етапом реалізації інших злочинних дій, зокрема, придушення опору, проведення допиту або вчинення сексуального насильства. У багатьох випадках представники російської влади затримували людей без будь-яких вагомих на те підстав, а з огляду на наявність родичів в українських силових чи правоохоронних органах, відмова від співпраці, участь у акціях протесту проти окупації, проукраїнські погляди чи наявність певних видів татуювань[2].

Приклад. ОСОБА_6, спільно з іншими військовослужбовцями рф, усвідомлюючи, що ОСОБА_4 цивільна, наказав їй вийти на вулицю та сісти до броньованого автомобіля, після чого відвезли ОСОБА_4 до іншого місця, де допитували її з приводу розташування ЗСУ та звинувачували у шпигунстві на їхню користь.

Не отримавши необхідних відомостей, ОСОБА_6 разом з іншими військовослужбовцями, на автомобілі ЗС рф доставили ОСОБА_4 за адресою АДРЕСА_3, де не розв`язавши руки і не знявши скотч з голови та очей, помістили до погребу, де утримували її до 30.03.2022 в неналежних санітарних та температурних умовах, без належного забезпечення харчуванням та питною водою, при цьому ОСОБА_6 постійно застосовував до ОСОБА_4 психологічний тиск, погрози фізичного та сексуального насильства[3].

Окрему увагу варто приділити способам жорстокого поводження, що застосовувались *щодо військовополонених*. Катування застосовувалися з метою отримання інформації про українські збройні сили, отримання зізнань, примусу жертв до співпраці або для покарання. Тортури зазвичай поєднувалися з тривалими допитами. Жертвам часто зв'язували руки чи надягали наручники, зв'язували ноги, закривали очі капюшоном або зав'язували стрічкою, одягали мішки або щось з речей на голову. За словами деяких колишніх ув'язнених, російська влада називала їх «нацистами», «фашистами» і «терористами» і змушувала їх проходити «сесії з денацифікації», що складалися з жорстоких

[1] Повідомлення про підозру та повістки про виклик Лебідю О. В. Офіс Генерального прокурора. URL: https://www.gp.gov.ua/storage/files/10/повістки/31.08./Скан%20підозри%20Лебідь%20укр.pdf

[2] Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

[3] Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 24 листопада 2022 р. Справа № 729/574/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107481395

побоїв. Нападники завдавали сильного фізичного та душевного болю і страждань. У перші тижні збройного конфлікту, під час перебування у тимчасових місцях утримання в Україні, жертви розповідали про побиття прикладами або кийками, застосування до них електрошокерів, згвалтування та тривале перебування на холоді. У деяких випадках катування супроводжувалися стратами. На територіях, що перебували під тривалим контролем росії, та в більш постійних місцях ув'язнення застосовувалися додаткові методи тортур. Одним із таких методів було ураження електричним струмом за допомогою військового телефону, відомого як «тапік», підключеного до електричного кабелю з затискачами на ногах, пальцях або статевих органах чоловіків. Нападники називали це «дзвінком Леніну» або «дзвінком Путіну». Інші методи включали підвішування затриманих до стелі зі зв'язаними руками – «поза папуги», задушення кабелями, удушення поліетиленовими пакетами чи протигазами, згвалтування та інше сексуальне насильство. Жертви стали свідками смерті співув'язнених після жорстоких тортур[1].

Крім того, військовополонені згадували такі методи тортур, як удари або наступання на поранені кінцівки, напади або погрози нападу собак, погрози зброєю, імітаційні страти; підвішування за руки чи ноги, опіки сигаретами чи запальничками, перекручування або злами суглобів чи кісток, накладення джгута, щоб заподіяти біль, при цьому військовополонені побоювались втратити кінцівку через порушення кровообігу[2].

2.2. Особа потерпілого

Вивчення емпіричних джерел дозволяє стверджувати, що жорстоке поводження вчинялося як щодо військовополонених-чоловіків, так і ув'язнених жінок. Так, у СІЗО в Донецьку (окупована росією територія України) і в Таганрозі (рф) жінок-полонених змушували роздягатися, ходити голими з однієї кімнати в іншу та приймати душ у присутності чоловіків-охоронців, що вони вважали принизливим. Їх також часто змушували ходити в напруженому положенні (напівзігнуті) через зал, поки їх били охоронці кийками. Під час

[1] Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні URL: Chrome extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

[2] Катування як прояв антилюдяної сутності російського військово-політичного керівництва та умови притягнення до відповідальності на прикладі справи «Прокурор проти Домініка Онгвена». *Експертний центр з прав людини.* URL: https://ecpl.com.ua/news/katuvannia-iak-proiav-antyliudianoi-sutnosti-rosiyskoho-viyskovo-politychnoho-kerivnytstva-ta-umovy-prytiahnennia-do-vidpovidalnosti-na-prykladi-spravy-prokuror-proty-dominika-onhvena/

допитів жінок-полонених били, застосовували електричний струм і погрожували сексуальним насильством[1].

Цивільним населенням є будь-які особи, які не беруть бойової участі у збройному конфлікті незалежно від їх громадянства. До цивільних осіб, зокрема, належать і поліцейські. Винятком є особи серед окремих спеціальних підрозділів, що діють у складі єдиної системи управління військами та залучаються до бойових дій. Такими, зокрема, є поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України – об'єднаної штурмової бригади Національної поліції України «Лють». У міжнародно-правовому контексті вони вважаються комбатантами й під час потрапляння під владу супротивної сторони набувають статусу військовополоненого[2].

Узагальнення емпіричних джерел щодо потерпілих від жорстокого поводження уможливило їх градацію на дві великі групи: випадкові жертви та особи, які цілеспрямовано вишукувались і затримувались окупантами. Варто звернути увагу на кореляцію таких потерпілих з обстановкою широкомасштабного російського вторгнення: на його початку переважала кількість потерпілих, які випадково та хаотично потрапляли в поле зору воєнних злочинів, тоді як на територіях, що тривалий час перебували в окупації, від жорстокого поводження більшою мірою потерпали особи, які потрапляли в категорію так званих «нелояльних» до нового окупаційного режиму.

Звернімо увагу на категорії так званих *«нелояльних» осіб*, які зазвичай затримувались представниками окупаційної влади та в подальшому часто ставали жертвами жорсткого поводження. Це, зокрема такі групи осіб:

колишні військовослужбовці, учасники АТО/ООС, колишні і чинні співробітники правоохоронних органів та силових структур, які сприймалися окупаційним режимом потенційними ініціаторами підпільного збройного опору;

цивільні волонтери, політичні і громадські активісти. Волонтерська діяльність пов'язана з частим переміщенням, що розцінювалось як можливість збору інформації щодо розстановки сил ворога;

представники органів влади і місцевого самоврядування, з якими російські підрозділи прагнули налагодити співпрацю, в тому числі шляхом застосування насильства;

---

[1] Катування як прояв антилюдяної сутності російського військово-політичного керівництва та умови притягнення до відповідальності на прикладі справи «Прокурор проти Домініка Онгвена». Експертний центр з прав людини. URL: https://ecpl.com.ua/news/katuvannia-iak-proiav-antyliudianoi-sutnosti-rosiyskoho-viyskovo-politychnoho-kerivnytstva-ta-umovy-prytiahnennia-do-vidpovidalnosti-na-prykladi-spravy-prokuror-proty-dominika-onhvena/

[2] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. До 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [І. В. Клименко, М. С. Цуцкіридзе, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024. С. 14.

підприємці, особи з високим неформальним статусом у громадах, можливості впливу яких на місцеве населення складали суттєвий інтерес для окупаційних сил;

особи з проукраїнською позицією, які потенційно могли стати учасниками спротиву окупації. Дана група затриманих уявляється найчисельнішою з огляду на те, що подекуди інформація щодо цих осіб ґрунтувалась на чутках і доносах, а окремі особи затримувались лише на підставі зображень української символіки, виявленої під час огляду мобільних телефонів.

Особливо жорстокі катування застосовувалися щодо діючих або колишніх військовослужбовців українських збройних сил та пов'язаних з ними осіб, зокрема їх родичів. Жертвами катувань також стали місцеві чиновники, правоохоронці, працівники Запорізької АЕС, цивільні особи з проукраїнськими поглядами[1].

У більшості випадків жертвами жорсткого поводження серед цивільного населення найчастіше стають молодь та неповнолітні, а також патріотично налаштовані особи, які демонструють незгоду з політикою окупантів. Підвищують імовірність стати жертвою таких злочинів українська мова спілкування, наявність української символіки тощо. Професійна приналежність, рівень освіти та матеріального забезпечення, так само як і наявність шкідливих звичок, також впливають на віктимізацію.

Щодо статевої приналежності потерпілих, то цілком очевидно, вона визначається способом вчинення. Так, найбільш вразливими групами населення в контексті сексуального насильства під час збройних конфліктів є жінки та дівчата, які залишились на окупованих територіях, були позбавлені волі та перебували у в'язницях, катівнях тощо. Як повідомляється, «останні дослідження показали: понад 20 % жінок з-поміж втікачів та внутрішньо переміщених осіб говорять, що зазнавали сексуального насильства». Але є підстави вважати, що це занижені дані, оскільки жінки, які пережили масове сексуальне насильство з боку солдатів агресора, отримали глибоку психологічну травму і не схильні до оприлюднення відомостей про це. Науковці засвідчують, що про вчинення сексуального насильства російськими солдатами заявляють тільки 7–8 % потерпілих жінок[2]. Відомі випадки сексуального насильства щодо дітей та осіб з інвалідністю. Вражає (в негативному сенсі) статистика про сексуальне насильство щодо чоловіків під час російського вторгнення.

[1] Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf

[2] Волобуєв А. Ф. Особливості механізму вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях та його розслідування. *Криміналістичний вісник.* 2023. № 1(39). С. 42. С. 39–51. DOI: 10.37025/1992-4437/2023-39-1-39

2.3. Обстановка вчинення злочину

Даний елемент криміналістичної характеристики має вкрай вагоме значення, адже є елементом, обов'язковим для встановлення під час розслідування даних злочинів. Йдеться, зокрема про так званий «контекстуальний елемент», який передбачає усвідомлення зв'язку злочину та збройного конфлікту особою, яка його вчиняє. Іншими словами, обстановка злочину повинна мати причинно-наслідковий зв'язок із самим діянням. В рамках сучасних криміналістичних досліджень доцільно розглядати збройний конфлікт як специфічну обстановку і вчинення, і розслідування злочинів[1].

Обстановка вчинення злочину багато в чому визначає вибір і корегує спосіб скоєння діяння, впливає на його механізм. У ній виявляються окремі важливі особистісні риси злочинця, який формує (частково або цілком) дану обстановку і пристосовується до неї[2]. Дійсно, тісний зв'язок обстановки та умов збройного конфлікта з особливостями способу вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням є очевидним. Йдеться зокрема про зміну поведінки російських військовослужбовців на окупованих територіях після перших поразок російської армії. Очевидним також уявляється і зв'язок обстановки з суб'єктами вчинення досліджуваних діянь: на територіях, які тривалий час перебували в окупації такі злочини, крім військовослужбовців рф, вчиняли також представники окупаційної адміністрації, новостворених «поліцейських» підрозділів, ФСБ та ін.

Об'єктивними умовами обстановки злочину є час та місце вчинення злочину у широкому розумінні. Воєнні злочини вчиняють під час, у місці існування збройного конфлікту і пов'язані з ним. Водночас іноді вчинення воєнних злочинів можливе і після припинення збройного конфлікту, наприклад, щодо військовополонених, які продовжують утримуватись колишньою стороною конфлікту[3].

Попередні оцінки офіційної статистики свідчать, що більша кількість злочинів як проти цивільного населення, так і військовополонених, вчинялася в тих районах, які були окуповані більш тривалий час. Так, існує пряма кореляція між тривалістю окупації певного регіону і кількістю цивільного населення, що постраждало, зокрема, не внаслідок ведення бойових дій, а від воєнних злочинів чи ймовірних злочинів проти людяності, які прямо з ними не

[1] Загородній В. Є., Гресь Ю. О. Збройний конфлікт як обстановка вчинення і розслідування злочинів. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т.* : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 424.

[2] Криміналістика : підручник. / К.О. Чаплинський та ін. Дніпро, 2017. С. 412–413.

[3] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. До 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [І. В. Клименко, М. С. Цуцкіридзе, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024. С. 31.

пов'язані. Під час тривалої окупації за відносно меншої інтенсивності бойових дій в конкретному районі (фактично в тилу російських армійських підрозділів) до жорстокого поводження і тортур цивільного населення причетні російські підрозділи, що виконують поліцейські функції. Зокрема, Федеральна служба безпеки (ФСБ) РФ причетна до системної «фільтрації» місцевого населення, допитів, що супроводжуються тортурами[1].

У в'язницях тимчасово окупованої Донеччини зафіксовані численні випадки жорстокого поводження з українськими військовими від початку російського вторгнення у 2014 році. Так, повідомлено про підозру ОСОБА_1, який у квітні 2014 – лютому 2015 року, будучи охоронцем у в'язниці, облаштованій окупаційною владою РФ у Донецькій області на базі регіонального Управління Служби безпеки України, вчиняв жорстоке поводження з українськими військовослужбовцями одного з батальйонів територіальної оборони. Він регулярно бив полонених, спричиняючи тілесні ушкодження, зокрема, у вигляді переломів ребер. Метою катувань було отримання показань про начебто вчинення злочинів ув'язненими[2].

Місця вчинення досліджуваних злочинів які можуть бути:

стихійними – визначатися у момент незаконного затримання потерпілих раптово, без попередньої підготовки шляхом хаотичного вибору (гаражі, склади, приватні будинки, підвали на території промислових об'єктів, магазини, турбази тощо;

спеціально організованими (катівні) – зазвичай в місцях тривалої окупації. Так, органи Національної поліції України на звільнених територіях Харківщини виявили 25 місць катувань. Раніше, 20 жовтня 2022 року, повідомлялося про 4 катівні, виявлені в містах Ізюм та Куп'янськ, 3 – в селищі Козача Лопань, 2 – в селищі Шевченковому, 2 – у місті Вовчанську, по 1 – у селах Великому Бурлуку, Пісках Радьківських, Боровій, Липцях. До цього переліку не включене місто Балаклія, в якому було виявлено 2 місця постійного тримання і катувань цивільних[3].

[1] Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 21.

[2] Офісом Генпрокурора повідомлено про підозру двом особам за жорстоке поводження з українськими військовими у «в'язницях» окупованої Донеччини. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/news_office.html?_m=publications&_t=rec&id=291865&fp=1111&s=print

[3] З першого дня масового вторгнення харківська поліція не припиняла свою роботу – Володимир Тимошко / Головне управління Національної поліції в Харківській області, 02.01.2023. URL: https://hk.npu.gov.ua/news/z-pershoho-dnia-masovoho-vtorhnennia-kharkivska-politsiia-ne-prypyniala-svoiu-robotu-volodymyr-tymoshko

2.4. Слідова картина злочину

Поділ слідів злочину на матеріальні та ідеальні є загальновизнаним у криміналістиці.

До типових *матеріальних* слідів злочинів, що вивчаються, належать наступні групи.

1. *Сліди* нанесення *тілесних ушкоджень,* що можуть виявлятися у саднах, синцях, рубцях, опіках, переламах кісток та інших травмах, спричинених як фізичним насильством, так і впливом різноманітних знарядь вчинення злочину. Характер і локалізація таких слідів визначається особливостями способу вчинення, більшою мірою такі сліди наявні на тілі (обличчі) потерпілого, однак у випадку вчинення опору останнім – і на тілі злочинця.

2. *Сліди застосування* під час злочинних дій *вогнепальної зброї.* При чому, як свідчить практика, вогнепальна зброя часто використовувалась злочинцями не за прямим призначенням, а для залякування та завдання тілесних ушкоджень (наприклад, зафіксовано чимало випадків нанесення потерпілим ударів прикладом автомата). Відтак такі сліди виявляються як на тілі потерпілого (вогнепальні поранення, забої тощо), так і на місці вчинення злочину (кулі, гільзи, сліди пострілів, сама зброя).

3. *Сліди біологічного походження*, що можуть бути представлені, залежно від особливостей способу вчинення, волоссям, слиною, кров'ю, клітинами епітелію, спермою тощо. Такі сліди можуть залишатися як на одязі (потерпілого та/або злочинця), на тілі (в тілі) потерпілого, так і на місці вчинення та знаряддях злочину.

4. *Знаряддя вчинення злочину,* які, як свідчить аналіз емпіричних джерел, широко застосовувались російськими окупантами зокрема під час катувань військовополонених. Це як спеціальні засоби: кийки, наручники, ножі, електроприлади, так і інші предмети та речовини: бити, паяльники, плоскогубці, праски, хімічні речовини тощо. Варто відмітити, що такі знаряддя, безпосередньо будучи слідами злочину, можуть також виступати і носіями інших слідів (пальців рук, крові, часточок епітелію, мікрослідів тощо). Так, якщо для утримання, обмеження переміщення потерпілого застосовувались наручники, мотузки тощо, на його тілі (зокрема зап'ястках рук) залишаться садна, потертості, синці, а на цих предметах – клітини епітелію, кров потерпілого[1].

5. Інколи криміналістично значущу інформацію можуть містити різного роду *документи*. Йдеться зокрема про розпорядження, накази, списки особового складу підрозділів, рапорти, доповідні, пояснювальні, військові

[1] Оржинська Е. І. Слідова картина, як елемент криміналістичної характеристики незаконного позбавлення волі. *International scientific and practical conference «European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice»* : conference proceedings, February 26-27, 2021. Wloclawek, Republic of Poland : «Baltija Publishing». С. 232.

квитки та інші документи, які можуть містити факти, що підтверджують вчинення злочинних дій досліджуваної категорії певними особами.

Матеріальні відображення досліджуваних злочинів можуть бути представлені також «класичними» слідами: пальців рук (долонь), взуття, транспортних засобів. Не варто лишати поза увагою й мікросліди, які можуть виявлятися у волокнах тканини (мотузки), мікрочастинках фарби, металу тощо. Так, у випадку прив'язування (приковування) потерпілого до будь-якого предмета (до труб опалення, будівельних конструкцій тощо), на ньому повинні залишатися сліди у вигляді подряпин, слідів тертя, мікрочастинок фарби, наручників, мікроволокон мотузки, а на мотузці (наручниках) – мікрочастки (або частки фарби) предмета, до якого вони прикріплювалися[1].

У контексті досліджуваних злочинів особливої ваги набувають *ідеальні сліди* – відображення події злочину або її елементів у пам'яті людини, уявний образ сприйнятого, характер якого визначається станом органів чуття особи, особливостями її пам'яті, рівнем інтелекту тощо[2]. Зокрема, в умовах дефіциту криміналістично значущих даних особливого значення під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням набувають цифрові джерела інформації (використовують також поняття «електронний слід»).

Цифровими слідами вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням можуть стати матеріали фото-, відеофіксації подій; дані електронних, комп'ютерних та телекомунікаційних мереж; дані геолокації засобів, оснащених GPS-маяками; дані з відкритих джерел цифрової інформації (в тому числі соціальних мереж) і т. д.[3] Електронні пристрої, вилучені у колаборантів або російських військовополонених, слугують сховищем загальної і особистої інформації, відомостей щодо різного роду подій і явищ, дій окремих осіб, тощо. Завдяки тому, що сучасні мобільні телефони мають широкий набір функцій (здійснення і приймання дзвінків, телефонна книга, фото- і відеокамера, диктофон, доступ до інтернету, створення і редагування текстових файлів і повідомлень, електронна пошта, соціальні мережі, месенджери і сервіси спілкування та ін.), вони зберігають цифрові сліди користування цими функціями і слугують своєрідними архівами особистої інформації[4].

---

[1] Там само.

[2] Криміналістика : підручник / за ред. В.В. Тіщенка. Одеса, 2017. С. 138. 556 с.

[3] Бунос О. О. Цифрові джерела доказової інформації під час розслідування воєнних злочинів. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи в умовах воєнного стану* : матерали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 03 липня 2024 р.). Київ: НАВС, 2024. С. 216–219.

[4] Авдєєва Галина. Цифрові докази у кримінальному провадженні. *Omul, criminologia, ştiinţa*. Culegerea materialelor ştiinţifice elaborate în baza comunicărilor de la Conferinţa ştiinţifică internaţională, organizată cu ocazia aniversării a 40 de ani de activitate pe făgaşul învăţământului şi ştiinţei şi 65 de ani de viaţă a criminologului Valeriu Bujor, 24 martie 2023, Chişinău. Ediţia a 2-a, Vol. 1, 2023. P. 370. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/370-374_5.pdf

Розділ 3. Організація і тактика розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням

3.1. Огляд

Аналіз практики розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільними особами показує, що умови сучасних військових конфліктів значно ускладнюють роботу слідчих і оперативних підрозділів у виявленні та документуванні таких злочинів. Відомо, що ефективність судового розгляду та швидкість досягнення справедливості залежать від якості та повноти доказової бази, зібраної під час досудового слідства. Органам досудового розслідування надаються нові завдання, які вимагають швидкого, всебічного та якісного збору доказів порушень міжнародного гуманітарного права; багато з цих порушень досліджуються вперше, і для цього потрібні спеціальні методи.

Під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільними особами слідчий огляд є однією з найважливіших слідчих дій. Кваліфіковане його проведення дозволяє отримати найбільш повну та достовірну інформацію про кримінальне правопорушення, особу, яка його вчинила, а також встановити обставини та механізм події. Результати цієї слідчої дії визначають, на скільки ефективним буде розслідування цього кримінального провадження. А. В. Іваниця підкреслює важливість огляду місця події, оскільки «вказана дія є вихідною точкою в розкритті злочину». Це пов'язано з тим, що дані слідчої дії є життєво важливими для визначення характеру події, отримання важливої інформації для визначення слідової картини, способу вчинення злочину та кількості осіб, які брали участь у події.[1]

Згідно з теорією криміналістичної тактики, ***завданнями огляду*** є:

– виявлення слідів злочину та речових доказів;

– з'ясування обставин події;

– виявлення, дослідження, фіксація та вилучення джерел матеріальних відображень; висунення версій про подію злочину та його учасників;

– отримання даних про осіб, які могли бути свідками жорстокого поводження, для підготовки та проведення подальших слідчих (розшукових) дій.

До конкретних завдань також належить встановлення можливості отримання даних про обставини злочину з джерел, що перебувають за межами місця події, наприклад: хто міг чути, звідки можна було бачити, які сліди залишилися на тілі (одязі) виконавців злочину.[2]

Ухвала слідчого судді є основою для проведення огляду житла чи іншого майна. Клопотання має бути задоволено, якщо є достатньо обґрунтована

[1] Іваниця А. В. Порядок дій слідчого на початковому етапі розслідування вбивств через необережність. *Форум права.* 2012. № 3. С. 236.

[2] Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. С. 109.

необхідність його виконання, наприклад, виявлення відомостей про обставини кримінального правопорушення, пошук знарядь, що могли бути використані для вчинення жорстокого поводження, або майно, здобуте в результаті цього правопорушення. У той же час огляд місцевості не вимагає такого дозволу.[1]

При огляді закон надає право слідчому, прокурору або за їх дорученням залученому спеціалісту проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, оглядати й вилучати речі та документи тощо, які мають значення для кримінального провадження. Засобами фіксації отриманих в результаті дослідження таких об'єктів фактичних даних є вербальний опис у протоколі, графічне відображення у вигляді планів і схем, підготовка інших додатків, передбачених КПК України[2].

Тактика проведення ***огляду місця події*** є важливою для виявлення та розслідування злочинів жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. Однак досі недостатньо досліджено окремі елементи цієї стратегії. У науковій літературі не існує чіткого опису структури тактичних прийомів, які зумовлені конкретними обставинами місця події.

До основних тактичних прийомів під час огляду місця події належать[3]:

–зіставлення первинних даних з обстановкою на місці події;

–аналіз окремих слідів на місці події;

–моделювання події, яка відбулася;

–зіставлення змодельованої події з фактичною картиною місця події;

–аналіз ознак приховування або знищення слідів;

–залучення до огляду осіб, які повідомили про злочин.

Огляд місця події при розслідуванні випадків жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням умовно можна поділити на три етапи: підготовчий, робочий, завершальний. Підготовчий етап огляду місця події починається з моменту прийняття слідчим рішення про його проведення[4].

Прийнявши таке рішення, слідчий повинен вирішити такі питання[5]:

–хто має брати участь в огляді (яких фахівців слід залучити?), під час огляду місця події мають бути присутні: поняті (щонайменше дві незацікавлені особи), прокурор (через обов'язковість його участі у випадках розслідування особливо тяжких злочинів), слідчий-криміналіст, а також експерти (криміналіст, біолог, судовий медик) та інші спеціалісти;

---

[1] Строк І. А., Юхно О. О. Основи методики розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання : монографія. Харків : Факт, 2022. 204 с.

[2] Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. С. 109.

[3] Пряхін Є. В. Слідча тактика : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2011.С. 26.

[4] Строк І. А., Юхно О. О. Основи методики розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання : монографія. Харків : Факт, 2022. 204 с.

[5] Пряхін Є. В. Слідча тактика : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2011. С. 26.

–які технічні засоби потрібні для проведення огляду (відео-, фотокамери тощо);

–які тактичні прийоми слід застосувати.

На початку робочого етапу слідчий оглядає місце події загалом, щоб зорієнтуватися на місці, визначити вихідну точку та спосіб огляду, обрати позицію для проведення орієнтувального та оглядового фотографування.

Сучасна криміналістична література пропонує нові методи огляду місця події залежно від характеру відбиття (відображення) обставин злочину жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. При цьому можна виділити ситуації, коли подія злочину: а) має справжнє відображення; б) має неповне відображення; в) не знаходить свого істинного відображення; г) має помилкове відображення.

На робочому етапі огляду слідчий складає протокол, в якому детально фіксує всі знайдені докази. На завершальному етапі слідчий, проаналізувавши зібрані докази, продовжує їх фіксацію та вилучення, а також виконує наступні дії:[1]

–завершує оформлення протоколу огляду, складає плани, схеми місця події;

–за необхідності віддає розпорядження щодо дактилоскопіювання тіл загиблих осіб та вирішує питання про направлення їх до моргу;

–упаковує вилучені з місця події речові докази;

–вживає заходів для збереження тих об'єктів, що мають доказове значення, але які неможливо або недоцільно вилучати з місця події;

–ознайомлює учасників слідчої дії з протоколом і додатками, отримує їх підписи на підтвердження достовірності інформації;

–реагує на заяви та зауваження учасників огляду, якщо такі надходять.

Серед методів фіксації слідів та інших доказових матеріалів використовують:

–фотографування;

–відеозапис;

–проведення вимірювань об'єктів;

–детальний опис об'єктів;

–створення схематичного зображення об'єктів;

–обробку об'єктів із виявленими слідами для закріплення та збереження їх стану та ознак;

–виготовлення копій (зліпків) зі слідів.

Таким чином, вміле проведення огляду місця події дає можливість отримати цінну орієнтовну та доказову інформацію, необхідну для встановлення обставин злочину. Крім того, зібрані під час огляду відомості сприяють висуненню обґрунтованих версій, плануванню шляхів їх перевірки та визначенню подальших напрямків досудового розслідування.

[1] Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. С. 110.

Поряд з оглядом місця події важливе значення має огляд тіла потерпілого і огляд трупа потерпілого, який загинув внаслідок жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням. Огляд трупа, передбачений ст. 238 КПК України, є слідчою (розшуковою) дією, яку проводить слідчий або прокурор за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря. Цей огляд проводиться на місці виявлення трупа і в патологоанатомічному відділенні з метою виявлення ознак, що дозволяють встановити особу загиблого, місце, час, обставини та причини смерті, а також знайти ознаки, які можуть вказувати на причетність до злочину конкретних осіб.[1]

Огляд трупа може бути окремою слідчою дією або здійснюватися у рамках огляду місця події, де було виявлено труп. Якщо це місце є житлом або іншим володінням особи, то огляд має проводитися відповідно до статей КПК України, які регулюють порядок обшуку житла або іншого володіння. На місці виявлення трупа, під час його статичного огляду, заборонено змінювати положення тіла, виймати з нього або з одягу сторонні предмети чи очищувати ділянки з пошкодженнями. Такі дії можуть негативно вплинути на встановлення істинної причини смерті.

Тому огляд трупа на місці виявлення є, по суті, попереднім оглядом за участі спеціаліста, після якого тіло обов'язково направляється до судово-медичної установи для проведення експертизи з метою визначення причини смерті та інших обставин, які мають значення для розслідування злочину. Видача тіла дозволяється лише з письмового дозволу прокурора і тільки після проведення судово-медичної експертизи та встановлення причин смерті.

Таким чином, «огляд місця події є невід'ємною слідчою (розшуковою) дією, в ході якої отримується початкова інформація про злочин, що дозволяє обрати напрямок подальшого досудового розслідування».

Слідчі, прокурори та інші члени правоохоронної системи у галузі міжнародного гуманітарного права потребують негайного навчання та адаптації до нових викликів через низьку підготовку, особливо щодо кваліфікації воєнних злочинів і криміналістичного забезпечення їхніх розслідувань[2].

О.В.Батюк та С.О.Дмитрів вказують на кілька деструктивних факторів, які впливають на розслідування злочинів, скоєних під час війни проти мирного населення[3]. Такими факторами є швидка зміна оперативної ситуації, часті переміщення військових підрозділів, втрата, поранення чи полон свідків,

[1] Беззубенко М. В. Обставини, що підлягають з'ясуванню під час досудового розслідування ухилень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування // *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 черв. 2020 р.). Львів : Західноукр. організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 41–44.

[2] Вознюк А.А., Жук І.В., Таран О.В., Чернявський С.С. та ін. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : наук.-практ. посібник / за заг. ред. В.В. Чернєя, М.С. Цуцкірідзе, А.А. Вознюка. Київ: Норма права, 2023. 326 с.

[3] Батюк О.В., Дмитрів С.О. Організація розслідування воєнних злочинів. Соціально-правові студії. 2021. Вип. 3 (13). С. 77–87. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3976/1/11.pdf

підозрюваних чи потерпілих під час бойових дій, перепис місць злочинів через обстріли або мінування, велика кількість кримінальних справ, які розслідуються в обмежений термін, та інші складнощі, які ускладнюють ідентифікацію жертв і формування доказової бази, особливо в місцях масових поховань.

Використовуючи системний підхід для аналізу проблемних аспектів у розслідуванні воєнних злочинів, О.М.Дуфенюк виділила кілька основних груп ускладнень, з якими стикаються слідчі[1]:

–Безпекові ускладнення — деокуповані території залишаються небезпечними для роботи слідчих груп, які часто працюють в умовах підвищеного ризику зміни обстановки, наявності вибухонебезпечних предметів, загроз обстрілів, і т.ін.

–Логістичні ускладнення — необхідність забезпечення значних і різноманітних ресурсів, планування роботи, залучення іноземних спеціалістів та створення міжнародних спеціалізованих груп.

–Тактичні ускладнення — велика кількість епізодів, свідків, постраждалих, слідів на місці подій, а також ризик повторного травмування допитуваних осіб.

–Комунікаційні ускладнення — потреба в налагодженні ефективної внутрішньої та зовнішньої комунікації в умовах значного суспільного резонансу та міжнародної уваги до фактів порушення правил війни.

–Геополітичні ускладнення — проблеми з дотриманням норм міжнародного права з боку держави-агресора, спроби перешкоджання розслідуванню, знищення доказів та поширення неправдивої інформації.

О.В. Корнєв підкреслює, що слідчі та оперативні підрозділи повинні працювати належним чином, враховуючи особливості обміну інформацією та конспірації на різних етапах розслідування[2]. У процесі розслідування жорстокого поводження дуже важливо працювати разом з великою кількістю людей. Це може включати людей з різних правоохоронних органів, збройних сил, експертних установ, волонтерських організацій, місцевих органів влади та інших груп, залежно від конкретного випадку. В умовах складних процесів їх документування будь-яка інформація, отримана від цих осіб, може стати важливим компонентом доказової бази.

3.2. Допит потерпілого

[1] Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 371. Doi: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88

[2] Корнєв О. В. Проблеми забезпечення розслідування воєнних злочинів проти мирного населення під час агресії РФ. *Проблеми документування та визначення збитків, завданих Україні внаслідок агресії РФ*. Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22 червня 2022 р.). Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2022. С. 76–79.

Складовою частиною механізму кримінального процесуального поновлення прав потерпілих є якісна індивідуальна робота з постраждалими. Дотримання тактичних прийомів допиту потерпілого є важливим з метою отримання повної та достовірної інформації, що є однією із гарантій прийняття законного рішення судом у кримінальному провадженні. Використання сучасних методик і психологічно обґрунтованих підходів сприяє ефективному збору інформації та зменшує ризик повторної травматизації потерпілих.

Допит потерпілої особи при розслідуванні жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням є одним з важливих етапів розслідування,оскільки саме свідчення цих осіб можуть послужити основою для подальших доказів вчинення злочину і юридичної кваліфікації.

Водночас допит в рамках цієї категорії кримінальних проваджень має дуже делікатний процес, оскільки потерпілі можуть мати психологічні травми і це вимагає не тільки професіоналізму, а й особливої делікатності,етичного підходу та врахування психологічного стану допитуваного.

В ході допиту слідчому необхідно отримати достовірну інформацію і не заподіяти додаткової шкоди тим, у кого вже є травмуючий досвід. Тактика ведення допиту в таких випадках спрямована на попередження повторної травматизації під час проведення такої слідчої (розшукової) дії.

Залежно від виду злочину, особи потерпілого, ситуації допиту слідчий буде обирати відповідні тактичні прийоми допиту.

Тактика допиту потерпілих жінок, що зазнали сексуального насильства є досить складною та вимагає від слідчого толерантності, розуміння стану потерпілої особи. За необхідності використання допомоги спеціалістів. Варто вказати, що зґвалтування найчастіше здійснювалися зі зброєю, з особливою жорстокістю, включаючи побиття та удушення. У деяких ситуаціях родинам, у тому числі дітям, доводилося спостерігати, як окупанти ґвалтують їхніх близьких. Зафіксовані також випадки сексуального та гендерного насильства щодо військовополонених.

Варто вказати на те, що одним із найскладніших завдань виявлення та документування воєнних злочинів є розшук постраждалих на де окупованих територіях та встановлення з ними довірливого спілкування. Така ситуація має місце тому, що не кожен, хто з різних причин пережив фізичний і душевний біль, має сили про це говорити. То ж співробітники нацполіції та інших правоохоронних органів по прибуттю на деокуповані території здійснюють заходи безпеки, фільтрації, стабілізації та заходи з виявлення інформації про можливі випадки воєнних злочинів.

У кримінальному провадженні щодо воєнних злочинів свідчення потерпілого можуть надавати:

− фізичною особою, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди (ч. 1 ст. 55 КПК);

− фізичною особою, яка набула прав і обов'язків потерпілого, оскільки є близьким родичем або членом сім'ї особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть цієї особи (ч. 6 ст. 55 КПК);

− фізичною особою, яка набула прав та обов'язків потерпілого, оскільки є близьким родичем або членом сім'ї особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення ця особа перебуває у стані, який унеможливлює подання нею відповідної заяви (ч. 6 ст. 55 КПК).

Варто зауважити, що інтенсивні бойові дії та відсутність доступу українських правоохоронних органів до місць скоєння злочинів призвели до окремих проблемних питань з проведенням досудового розслідування. Це виявляється у особливостях проведення окремих процесуальних дій, наприклад, дистанційному допиті свідків.

Враховуючи положення ст. Статтею 91 Кримінального кодексу України передбачено, що предмет показань потерпілого повинен охоплювати обставини кримінального правопорушення, винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; пов’язані із встановленням будь-яких інших даних, що є значимі для встановлення обставин розслідуваного кримінального правопорушення тощо.

Від уміння тактично правильно організувати допит потерпілого залежать результати й якість отриманих доказів. Для безпосереднього допиту потерпілих слідчий повинен створити спокійну, довірливу атмосферу, зберігати спокій і зосередженість. Цілі допиту можуть бути досягнуті шляхом застосування різноманітних тактичних засобів, застосування яких залежить від особливостей особи, яку допитують, і ситуації допиту.

На початку допиту слідчий повинен встановити психологічний контакт з потерпілим. Під час допитів слідчі повинні залишатися психологічно нейтральними, водночас проявляючи чуйність до потерпілої особи. Важливо пам'ятати, що потерпілий може відчувати емоційне хвилювання при згадуванні кримінального правопорушення від якого він зазнав шкоди. Тому слідчий повинен враховувати цей емоційний стан і в разі потреби звертатися за допомогою до психолога. Це особливо важливо при допиті потерпілих від сексуального насильства, в тому числі неповнолітніх, оскільки така поведінка може спричинити емоційний зрив допитуваної особи, спотворюючи тим самим інформацію, яка має бути об’єктивною та необхідною на досудовому розслідуванні. Також слідчому варто використовувати допомогу психолога при допиті звільнених з полону.

Перед початком допиту слідчий повинен переконатися в готовності потерпілого давати показання, а потім роз'яснити йому важливість його показань для слідства. Необхідно підкреслити, що потерпілий перебуває в безпеці і допит може бути перерваний або припинений у будь-який момент на його вимогу. Під час допиту потерпілих від сексуального насильства, вчиненого під час збройного конфлікту, необхідно точно встановити, який злочин було вчинено, обставини злочину та роль кожного учасника злочину

(якщо їх було кілька). Ці дані можуть бути встановлені шляхом допиту потерпілого на початкових стадіях досудового розслідування[1].

Залежно від ситуації конкретного допиту потерпілий може бути допитаний через невеликий проміжок часу після вчинення злочину або може бути допитаний вже через значний проміжок часу після вчинення злочину щодо нього.

У першому випадку потерпілий дуже чітко пам'ятає подію і майже завжди перебуває в стадії переживання своїх емоцій. Під час допиту за таких обставини слідчому варто виявляти розуміння та співчуття, давати можливість опанувати свої емоції.

Якщо допит потерпілого відбувається через значний проміжок часу (наприклад, після деокупації території), потерпілий може забути деякі подробиці події. У таких випадках слід використовувати тактичні прийоми для актуалізації забутого (оголошення показань інших осіб; провести допит на місці події; постановка нагадуючих запитань; демонстрація доказів; демонстрація іншої матеріалізованої інформації).

Також слідчий може поставити перед слідчим суддею у разі процесуальної необхідності питання про допит потерпілого відповідно до статті 225 Кримінального процесуального кодексу України.

Тактика допиту потерпілого, як і будь-яка слідча тактика, складається з наступних етапів: підготовка, проведення, фіксація.

Підготовка до допиту

Перш ніж приступити до допиту потерпілого слідчий повинен ретельно підготуватися, бо від цього залежить не тільки повнота отриманих даний але й попередження повторної травматизації потерпілих.

Перед початком допиту необхідно вивчити наявну інформацію про потерпілого (стать, вік, соціальний статус, психологічний стан потерпілого тощо). Варто пам'ятати, що постраждалі від насильства можуть виявити серйозні психологічні травми, тому важливо проконсультуватися з психологом перед тим, як допитувати таких осіб. Проводячи допит, слідчий повинен чітко визначати його мету, зосередившись на зборі ключових фактів і уникати зайвих травмуючи потерпілого запитань.

Оцінка психічного стану потерпілого є одним із етапів підготовки до допиту, особливо це стосується розслідування жорстокого поводження, в тому числі й сексуальних насильств щодо неповнолітніх осіб. Така оцінка допомагає визначити найбільш підходящий підхід до допиту, щоб мінімізувати ризик повторної травматизації та забезпечити ефективність процесу збору інформації. Серед методів оцінки психологічного стану потерпілого варто назвати спостереження за поведінкою потерпілого, оцінку вербальних і невербальних

[1] Кривонос М. В. Індивідуальна робота з потерпілими від кримінального правопорушення в умовах воєнного стану. URL: https://www.sworldjournal.com/index.php/swj/article/view/swj21-03-018. DOI: 10.30888/2663-5712.2023-21-03-018

реакцій, проведення коротких неформальних опитувань, проходження попередніх тестів тощо.

Таким чином, слідчому слід звернути увагу на поведінку потерпілого перед допитом – чи є він нервовим, замкненим, агресивним чи навпаки проявляє байдужість. Це допоможе слідчому зрозуміти наявність рівня стресу або психологічної травми у потерпілої особи.

Оцінку вербальних і невербальних реакцій слідчий може провести за відповідями на загальні запитання, включаючи тон, вираз обличчя та фізичні рухи. Невпевненість, нервова поза і схрещені руки можуть свідчити про тривогу або недовіру.

Варто розуміти, що коротка неформальна бесіда з професійними психологами або психотерапевтами може допомогти краще зрозуміти емоційний стан жертви. Психологи можуть оцінити ступінь травми та готовність потерпілого говорити про подію.

Також перед допитом психологи можуть провести короткий психологічний діагностичний тест, щоб оцінити тривогу, депресію, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) або інші психологічні стани, які можуть вплинути на ситуацію допиту.

Проявами ПТСР у постраждалих можуть бути нав'язливі спогади, уникання розмов про подію, підвищена настороженість або дратівливість, сильне потовиділення, м'язова напруга та тремор. Слідчим важливо звернути увагу на ці ознаки, оскільки вони можуть вказувати на серйозний рівень психологічної травми. У цьому випадку жертва може неохоче відповідати або взагалі уникати певних тем, які можуть свідчити про високу тривожність або небажання повернутися до травматичного досвіду.

Ставлячи обережні запитання про травмуючи подію злочину, важливо спостерігати за реакцією, щоб не викликати зайвий стрес. Якщо жертва раптово змінює настрій, почувається дезорієнтованою або замкнутою, можливо, варто адаптувати свою стратегію для подальшого допиту потерпілого.

Оцінка психологічного стану потерпілого не тільки дає можливість запобігти негативним наслідкам допиту, але й створює умови для максимальної відвертості та довіри, сприяючи тим самим збору повної та достовірної інформації.

На етапі підготовки слідчі також оцінюють відвертість і готовність потерпілого до допиту. Запорукою співпраці під час допиту є довіра до слідчого чи психолога (якщо він залучений). Коли довіра втрачається, допит стає менш ефективним. Варто пам'ятати, що довіра починається з того, що жертва відчуває себе в безпеці.

Якщо потерпілий демонструє серйозні ознаки емоційного виснаження, можливо, краще відкласти допит або проводити його поетапно. Під час допиту потерпілого при розслідуванні досліджуваних кримінальних правопорушень слідчому варто попереджати повторну травматизацію потерпілого, виявляти до нього терпіння та повагу. Слідчі повинні також зберігати конфіденційність інформації, отриманої під час допитів і використовувати її виключно для цілей розслідування.

На початку допиту слідчий також зобов'язаний роз'яснити потерпілому право на юридичну допомогу, відмову від надання показань та у разі їх надання обов'язок говорити правду.

Проведення допиту

При виборі тактичних прийомів для допиту потерпілого у випадках жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням потрібно враховувати психологічний стан потерпілого, можливі травматичні переживання, етичні аспекти та потребу в отриманні максимально достовірної інформації. До основних тактичних особливостей допиту вказаних осіб варто віднести такі:

1. *Підтримка і розуміння.* Допит слідчий повинен розпочати з демонстрації поваги та співчуття до потерпілого. Важливо те, що потерпілий відчував, що його не судять і що слідство на його боці. Слідчому варто проявляти розуміння та підтримку, оскільки допит може викликати у потерпілого емоційний дискомфорт.

Необхідно прислухатися до сигналів потерпілого і регулювати темп допиту, щоб уникнути непотрібного психологічного тиску[1].

2. *Забезпечення безпеки*. Слідчий повинен пояснити потерпілому, що метою допиту є допомога і справедливе розслідування. Необхідно створити умови, в яких потерпілі відчувають себе захищеними.

3. *Встановлення довіри*. На початку допиту слідчому варто починати розмову з більш легких, нейтральних тем і поступово переходити до питань, пов'язаних з подією злочину. Таким чином потерпілий може адаптуватися до ситуації.

Під час допиту потерпілого слідчі повинні задавати відкриті запитання, які вимагають розгорнутих відповідей й дозволять допитуваному розповісти про обставини вчиненого щодо нього кримінального правопорушення. Наприклад, питання «Скажіть, будь ласка, що сталося?» створює атмосферу довіри та дозволяє жертвам говорити в комфортному для неї темпі.

4. Підхід «*активного слухання*». Слідчому варто використовувати зворотний зв'язок, зокрема повторюючи ключові моменти, щоб підтвердити, що він слухає. Навички активного слухання включають: роз'яснення, паузу, повторення, перефразування, логічний висновок, відлуння, заохочувальні репліки, відкриті запитання та резюме. (Наприклад, ви сказали...). Це допоможе уникнути непорозумінь.

Слідчий повинен дати потерпілому можливість висловитися. Якщо він відхиляється від теми, обережно направити його в правильному напрямку, не перериваючи його розповіді. Якщо потерпілому важко прямо говорити про подію злочину, можна використовувати метод проекції. Наприклад, намалювати зображення, пов'язане з подією злочину. Іноді проста схема

[1] Комунікативні навички при документуванні свідчень. Методичні рекомендації/ О. Бєляєва, О. Костенко, Н. Кучинська, Н. Перколаб, С. Пінчук, О. Родін; за заг. ред. А. П. Бущенка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. К., КИТ, 2016. 72 с.

допоможе описати подію без використання слів. Це дуже ефективний метод для потерпілих, яким важко висловити свої думки через емоційний стан.

Після загального події можна ставити уточнюючі запитання, але уникати тиску. Методика «покрокового уточнення» передбачає перехід після загальних питань до більш детальних. Це надасть потерпілому можливість розслабитися і назвати більше деталей.

Після початкової розповіді слідчому варто поставити кілька запитань, щоб прояснити ключові моменти. Водночас слідчі повинні уникати прямих і різких запитань, які можуть викликати захисну реакцію. Під час допиту потерпілого слідчому необхідно звертати увагу на невербальні ознаки, що можуть свідчити про психологічний стан або травматичний досвід (пригніченість; підвищена тривожність; труднощі з розслабленням; труднощі з концентрацією, інші). Якщо потерпілий виглядає втомленим або пригніченим, слідчий повинен зробити перерву. Якщо потерпілий має ознаки сильного стресу, варто запросити на допит психолога, який допоможе підтримати більш спокійний емоційний стан допитуваного.

Допит має бути максимально адаптований до особистості потерпілого, ситуації та реакцій на запитання. Якщо одна стратегія не приносить результатів, варто спробувати іншу або зробити перерву. Допит слід проводити без натиску та поспіху. Агресивний підхід не тільки зашкодить психічному стану потерпілого, а й негативно вплине на якість показань.

Визначені тактичні поради дозволять слідчому створити комфортну атмосферу для потерпілого, зменшать стрес, підвищать ефективність отримання достовірних показань. Слідчому необхідно оцінити та перевірити показання потерпілого за допомогою інших джерел.

5. На завершальному етапі допиту слідчі повинні забезпечити психологічну підтримку та захист. Психологічна підтримка може мати форму подяки для допомогу, нейтральних розмов, або розмов на теми, які полегшують емоційне навантаження, щоб зменшити напругу допитуваного. Заключний етап важливий для захисту психіки допитуваного. Тому наприкінці допиту слідчі мають перейти від спогадів про подію до повсюдного життя. Наприклад, запитайте респондентів, які хочуть їх заручити прямо зараз. Важливо також отримати те, що жертва повинна бути захищена від будь-яких переслідувань або погроз після дачі свідчень.

Обставини, що підлягають встановленню під час допиту.

Під час допиту потерпілих у випадках жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням важливо встановити низку ключових обставин, які допоможуть відтворити картину події, оцінити характер злочину та зібрати необхідні докази для подальшого розслідування.

До обставин, які підлягають встановленню при допиті потерпілого відносяться:

1. Повні дані потерпілого (ім’я, дата та місце народження, адреса, громадянство, рівень освіти, сімейний стан, особисті обставини тощо). Чи була жертва вразливою через будь-які фактори. Наприклад, сексуальна орієнтація,

гендеросбистість, вік, інвалідність, соціальний статус, етнічна приналежність, раса, релігія, інші підстави.

2. Встановлення особи злочинця. В ході допиту необхідно встановити якомога більше деталей щодо зовнішності, одягу, характеру прикмет (шрами, татуювання) особи, яка вчинила злочин. Важливо з'ясувати, чи є злочинець військовослужбовцем, членом певної організації чи цивільною особою. Якщо підозрюваний із числа військових необхідно встановити звання, посаду, підрозділ. Дізнатися у що був одягнений злочинець (форма, цивільний одяг). Якщо це була форма, то треба встановити розпізнавальні знаки на одязі. Необхідно також встановити чи розмовляли злочинці з жертвою. Якщо так, чи знав потерпілий, що було сказано та якою мовою до нього говорили. Чи зможе впізнати злочинця. Якщо потерпілий знає злочинця необхідно встановити характер стосунків між ними.

3. Час і місце злочину. Під час допиту потерпілого слідчий повинен отримати інформацію про точний час, тривалість і місце злочину. Слід отримати деталі того, де сталося насильство або жорстоке поводження (наприклад, будівля, військова база, табір). Важливо дізнатися про будь-які особливості розташування.

4. Спосіб вчинення насильства. Важливо визначити вид насильства (фізичне, психологічне, сексуальне) та конкретні дії злочинця. Дізнатися, чи використовувалися предмети, знаряддя, які можуть стати речовими доказами, особливо зброя та предмети тортур. Слідчий повинен встановити які типи зброї використовувалися злочинцем та який був характер військової діяльності. Варто дізнатися чи застосовував зброю злочинець з метою погрози під час вчинення злочину. Необхідно з’ясувати чи утримуватися жертва проти її волі і яким способом.

5. Злочинний мотив і умисел. Слідчий повинен з'ясувати чим було вмотивовано насильство (помста, залякування, доступ до інформації, дискримінація тощо).

6. Обстановка вчинення злочину. Важливо з'ясувати обстановку, в якій знаходився потерпілий (полонений чи в місці обмеження волі). Обставини вчинення тортур, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання на українських територіях, які перебували під російською окупацією тощо. Чи траплялися подібні випадки раніше: У випадку, коли потерпілий був жертвою насильства не вперше з’ясувати інші епізоди злочинної діяльності. Чи тривав збройний конфлікт чи окупація під час вчиненого насильства щодо потерпілої особи. Чи була в цьому районі зброя, окупаційні сили чи військова діяльність.

7. Наслідки для потерпілого. Під час допиту потерпілого необхідно з'ясувати тілесні ушкодження та стан здоров'я потерпілого. Слід отримати інформацію про тип та ступінь тяжкості тілесних ушкоджень та чи звертався потерпілий за медичною допомогою. Слідчі також мають з'ясувати, як подія вплинула на психічний стан потерпілого та чи були у нього симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР) чи інші психологічні наслідки. Слідчий повинен розуміти, що довго- та короткострокові наслідки ПТСР

можуть бути дуже серйозними та іноді загрожувати життю. Травма від згвалтування та інше сексуальне насильство в умовах конфлікту може бути мати більш масштабні та тривалі наслідки, ніж будь-яка фізична шкода.

8. Наявність свідків чи речових доказів. Якщо під час вчинення злочину були присутні інші особи, їх необхідно встановити. У випадку, коли потерпілому відомо, що дії злочинця зафіксовані (фото, відео чи аудіозапис), необхідно отримати інформацію про те, у кого може знаходитися матеріальний носій з такими даними.

9. Чи повідомляв потерпілий про злочин. Слідчий повинен встановити чи звертався потерпілий за допомогою до правозахисних організацій, медичних установ тощо. За наявності у потерпілого фотографій, медичних довідок чи інших доказів необхідно долучити їх до матеріалів розслідування з метою проведення подальших слідчих (розшукових) дій.

Під час допиту постраждалих від обстрілів необхідно встановити:

- місце, дата і час обстрілу;
- де і з ким перебувала особа під час обстрілу;
- з якого боку вівся обстріл (чи могла побачити особа та побачити розташування військової техніки чи засобів уражень, якимись обстріл);
- які звуки чула особа (свист, дзижчання тощо), що свідчило про наближення атаки;
- чи бачили вибух (за можливості описати його);
- скільки тривав обстріл, скільки було вибухів, чи були перерви між снарядами;
- чи бачили переміщення військової техніки, здатної вести вогонь (якщо так, то необхідно з'ясувати дату та час, описати техніку);
- чи пересувалися разом з технікою військові частини, у що були одягнені, наявність розпізнавальних знаків на формі (наприклад, білих пов’язок, V-подібних знаків;
- які об'єкти були пошкоджені;
- чи завдано шкоди матеріальних збитків особам, змісту і розмір збитків;
- чи може особа надати правовстановлюючі документи, кошторисні документи, технічні документи знищеного чи пошкодженого майна;
- чи була особа поранена або зазнала інших пошкоджень внаслідок обстрілу, і які це були поранення;
- чи є в розпорядні особи осколки від обстрілу;
- чи є у особи медичний документ, складений за результатами обстеження, проведеного після обстрілу внаслідок поранення або смерті інших осіб. Варто отримати від особи інформацію про медичні заклади, в яких потерпілий проходив обстеження та лікування[1].

Варто зазначити, що в Україні під час дії військового стану відбулося масове переміщення населення як всередині країни так і за кордон. Це

[1] Строк І. А. Особливості тактики проведення допиту потерпілих і свідків щодо актів знищення або пошкодження майна цивільних осіб як порушення законів війни. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану.* Харків, 2022. С. 328–330.

безумовно вплинуло на процесуальні та аспекти допиту. Зокрема надання свідчень як підстави для допиту відповідно до статті 225 Кримінального процесуального кодексу України на сьогодні є чи не в кожному кримінальному провадженні щодо розслідування воєнних злочинів.

Особливості допиту неповнолітніх потерпілих. Нажаль наслідками повномаштабного вторгнення рф на територію України є велика кількість потерпілих серед малолітніх та неповнолітніх[1]. Така ситуація вимагає від слідчих розуміння тактичних аспектів проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх, в тому числі й їх допиту. Допит малолітніх та неповнолітніх має свої особливості, до яких відносять:

1. Зазвичай малолітніх/неповнолітніх викликають на допити через батьків або законних представників.

2. Присутність законного представника, педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря. Законними представниками є батьки, опікуни. Лікар на допиті необхідний тоді, коли у дитини є відхилення у розумовому чи фізичному розвитку. Педагог або психолог (повинен бути однією статі з дитиною). Перед початком допиту слідчому варто проконсультуватися із законними представниками, педагогами, лікарями, якщо є така необхідність, щодо визначення тактики допиту неповнолітнього, з'ясування питань, які доцільно поставити і в якій послідовності, щоби його не травмувати. Також враховуються деталі спілкування з неповнолітнім, необхідність створення доброзичливої атмосфери. Слід пам'ятати, що малолітній/неповнолітній може швидко втомитися, стати неуважним і щось нафантазувати.

Варто розуміти, що, з одного боку, присутність батьків під час допиту є позитивним фактором, оскільки дитина почуватиметься захищеною та комфортнішою, якщо поруч будуть рідні. Але бувають випадки, коли дитина не може розповісти про те, що з нею сталося в присутності близьких людей, тому що вона переживає, що скаже щось не те, або просто не хоче, щоб про це дізналися рідні, це створює додаткове психічне навантаження. Крім того, присутність батьків, навіть у пасивній формі, може сприйматися жертвою як стрес і привід сумніватися в достовірності історії. У таких випадках варто замінити законного представника неповнолітнього. Так, статтею 227 КПК України передбачено право слідчого/прокурора обмежити участь законного представника або за заявою потерпілого чи на власний розсуд або заборонити їм брати участь у кримінальному провадженні та замінити їх іншим законним представником.

Слідчий повинен по можливості обмежити кількість осіб, які беруть участь або присутні під час допиту неповнолітніх, особливо тих, які виявляють ініціативу під час розмови з постраждалим, потім це може викликати в нього відчуття дезорієнтації, знизити увагу, призвести до втрати довіри й таким чином обмежити готовність до взаємодії.

[1] Фіксація і документування російських злочинів: важливий крок до виявлення винних та їх покарання. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3684075-fiksacia-i-dokumentuvanna-rosijskih-zlociniv-vazlivij-krok-do-viavlenna-vinnih-ta-ih-pokaranna.html

3. Допит малолітніх або неповнолітніх має тривати з перервами більше однієї години і, не більше двох годин на день. Тривалість допиту потерпілого повинна бути узгоджена з особистісними особливостями дитини. Чим молодша дитина, тим швидше вона втомлюється й це вплине на її когнітивні процеси. У цьому випадку у дитини буде гірше концентрація уваги, напружитися пам'ять. Втома також може призвести до втрати завершити важку розмову безглуздими, випадковими та необдуманими відповідями. Під час допиту важливо спостерігати за неповнолітнім і реагувати на ознаки, які свідчать про його втому. Якщо є час, варто зробити перерву або змінити тему.

4. Особи, які не досягли шістнадцятирічного віку, повинні бути ознайомлені з обов'язковим наданням правдивих показань.

5. Щодо часу проведення допиту, то відповідно до внесених змін до ст. 223 КПК, допускається проведення слідчих дій у нічний час (з 22 години до 6 години) в порядку, передбаченому ст. 615 КПК. Звичайно, що у такому випадку (при прийняті рішення щодо проведення допиту неповнолітнього у нічний час) крім потреб розслідування у нагальності отримання доказової інформації, необхідно врахувати вік дитини, її психологічні особливості, стан здоров'я, оскільки дані фактори безпосередньо впливають на можливість і результативність проведення допиту неповнолітнього.

Варто пам'ятати, що чим молодша дитина, тим меншим повинен бути час між допитом і вчиненням злочину. Водночас не доцільно допитувати неповнолітнього потерпілого відразу або протягом короткого часу після вчинення злочину, тому це можна призвести до неприйнятних наслідків.

6. Відповідно до ст. 224 КПК у провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, забороняється проводити допит двох чи більше вже допитаних осіб за участю неповнолітнього потерпілого разом з підозрюваним.

Важливими умовами допиту малолітніх та неповнолітніх є:

- обов'язкове врахування вікових, психологічних особливостей і потреб дітей,
- налагодження ефективної взаємодії під час проведення допиту за можливості за участі психолога;
- особливий підхід до дитини. Так, неповнолітні, які стали потерпілими від статевих злочинів, або якщо вони допитуються щодо загибелі рідних, або про обставини інших кримінальних правопорушень з ознаками насильства, слідчий повинен делікатно проводити допит щоб мінімізувати повторну травматизацію. Поставлені слідчим запитання відновлюють у пам'яті неповнолітнього переживання і це може призвести як до надмірного хвилювання так і травми для дитини.

Слідчий повинен розуміти, що в будь-якій слідчій (розшуковій) дії, в тому числі і в допиті, головним завданням на першому етапі взаємодії з неповнолітніми є не тільки забезпечення психологічної безпеки через систему правового захисту, а й, насамперед на рівні самовідчуття.

Крім того, тактично некоректно допитувати неповнолітню потерпілу особу там, де вона могла пережити травматичний досвід. Не варто використовувати також допит дитини за місцем її проживання, оскільки це може призвести в подальшому до асоціації місця її проживання з пережитою травмою або створить ситуацію, коли дитина не зможе сфокусуватися на запитаннях слідчого й повідомити необхідну інформацію. Допит неповнолітнього у школі може також мати негативні наслідки для дитини, оскільки є ризик того, що інформація про ситуацію, в якій опинилась дитина, може стати відома великому колу осіб

На підготовчому етапі допиту неповнолітнього слідчому належить здійснити безпосереднє знайомство, роз'яснити йому мету допиту. У цей час важливо зрозуміти, чи здатний неповнолітній відрізнити правду від обману, і пояснити йому обов'язок говорити правду. Слідчий має забезпечити таке взаєморозуміння з допитуваною особою, щоб процес спілкування був їхнім спільним завданням, яке необхідно виконати. Для цього потрібно дотримуватись таких рекомендацій: поставитись до малолітнього серйозно, проявити довіру та захист, зберігати спокій.

На початку допиту необхідно зрозумілою мовою пояснити допитуваному його права та обов’язки, а також розповісти, хто і для чого присутній на допиті. Таке пояснення є першим кроком до завоювання довіри неповнолітнього допитуваного.

Наступний крок – вступна частина допиту, під час якої слідчий надає можливість неповнолітньому освоїтись у невизначеній обстановці, водночас продовжуючи вивчати його особистість.

Під час розповіді неповнолітній часто слідує не ходу подій, а асоціаціям, які в нього виникли, проте його не можна квапити, різко зупиняти, договорювати за нього.

Тактичними порадами на етапі вільної розповіді неповнолітнього потерпілого є:

- якомога частіше називати дитину на ім'я;
- говорити вільно, чітко і спокійно;
- використовувати просту, зрозумілу мову;
- формувати доброзичливе ставлення до потерпілого, безпечну атмосферу;
- підтримувати зоровий контакт, але без надмірного, безперервного спостереження;
- переривати розповідь лише у випадку крайньої необхідності;
- бути готовим розповісти про себе та висвітлити певні події у своєму особистому житті, щоб налагодити більш тісний зв'язок з неповнолітнім.

Під час допиту категорично забороняється:

- вторгнення у фізичний простір неповнолітнього;
- оцінювати потерпілого та його висловлювання;
- реагувати здивуванням на слова дитини;
- коментувати описувані ним ситуації згідно з уявленнями дорослих;

- змушувати його до відповіді, говорити, що він повинен щось знати або пам'ятати;

- ставити питання про його побажання щодо покарання злочинця;

- оцінювати близьких потерпілому осіб;

- впадати в паніку, якщо він виражає свої негативні емоції[1].

У процесі допиту важливою є також фаза запитання та відповіді. На етапі детального допиту необхідно уточнити розповідь потерпілого про подію деталями. Цей етап допиту повинен мати таку форму розмови, яка відповідала б особливостям розвитку дитини. Ставлячи запитання, варто застосовувати асоціації, які відповідають обсягу знань та колу інтересів допитуваного. Варто пам'ятати, що дитині легше впізнати предмет чи місце, ніж описати його.

Зазначимо, що допити неповнолітніх потерпілих можуть проходити в конфліктних і безконфліктних ситуаціях. Найчастіше має місце безконфліктна ситуація. Конфліктна ситуація зазвичай пов'язана з наданням неправдивих показань допитуваним. Неправдиві показання малолітнього, крім свідомої відмови говорити правду, можуть бути пояснені самонавіюванням, підвищеним впливом дорослих, а також бути результатом його фантазії або наслідком невмотивованого бажання збрехати. Коли діти фантазують, вони переплітають брехню з фактами або вигадують нелогічні подробиці у своїх показах. У таких ситуаціях рекомендовано використовувати такий тактичний прийом, як максимальна деталізація відомостей, які повідомляє потерпілий, з метою пошуку даних, які можуть бути перевірені іншим шляхом.

Наголосимо ще раз, що під час допиту слідчі повинні враховувати вік, психічний стан та рівень інтелектуального розвитку неповнолітнього, оскільки ці фактори впливають на ставлення, сприйняття неповнолітнього щодо подій, що з ним сталися.

Важливо проводити відеозйомку слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх. Застосування відеозапису дозволяє зменшити кількість повторних допитів неповнолітнього та психологічно травмуючих факторів для малолітнього/неповнолітнього. Крім того, у тих випадках, коли законні представники відмовляються від проведення повторних слідчих дій з їх дитиною, наявний відеозапис стає важливим джерелом інформації у кримінальному провадженні. Проводити відеозапис допиту неповнолітнього потрібно так, що видно було невербальну інформацію та того, хто допитує. Варто розуміти, що в подальшому такі відеозаписи можуть бути використані в ході проведення судово-психологічної експертизи.

З метою перевірки показань потерпілого, а також детального пояснення обставин вчинення правопорушення можуть бути проведенні додаткові, повторні допити, одночасні допити, слідчі експерименти.

Варто пам'ятати, що у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів,

[1] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Тактика допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Юридична психологія.* 2020. № 1 (26). С. 79. DOI: https://doi.org/10.33270/03202601.77

вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним.

За можливості допит неповнолітнього має здійснюватися за методикою «Зелена кімната» або в іншому зручному для дитини місці. Крім того, зараз в Україні працюють Центри Барнахус.

Допити за методом «Зеленої кімнати» проводяться в кімнаті з терапевтичною та робочою залами. Терапевтична зала – це приміщення, де безпосередньо відбувається допит неповнолітнього та з ним можуть працювати різні фахівці. Робочий зал – кімната, де є можливість спостерігати за процесом допиту через спеціальне скло чи монітор. Основна мета допиту «Зеленої кімнати» – запобігти повторній психологічній травмі неповнолітніх під час допиту за допомогою особливих методів допиту та психологічно комфортної атмосфери, технічного забезпечення, що дозволяє коректно здійснювати відеозапис допиту[1].

Завдання цього методу – збирати докази щодо вчиненого насильства, актуалізувати психологічний та емоційний стан, робота з адаптації неповнолітньої особи після вчинення стосовно неї насильства; поновлення психоемоційного статусу; блокування гострих стресових реакцій; короткотермінова чи довготермінова психокорекція.

Якщо немає можливості використовувати метод «Зеленої кімнати» або провести допит в іншому зручному для дитини місці, його можна провести в найбільш комфортному місці,з дотриманням таких вимог:

– вимкнути телефон;

– надати зручні меблі з урахуванням віку неповнолітнього;

– стежити за тим, щоб до приміщення, де проводиться допит, не входили сторонні особи;

– хто запитує повинен знаходитися перед неповнолітнім, а всі інші – позаду нього, щоб вони не відволікали увагу дитини;

– для допиту дітей дошкільного та молодшого шкільного віку варто надати іграшки, олівці та фотоальбоми.

При допиті малолітніх необхідно розуміти, що вони швидко втомлюються. Якщо допит тривалий, слід передбачити додаткові перерви. Вважається, що діти у віці 5-7 років здатні зосередитися близько 15 хвилин, 7-10 років - близько 25 хвилин, а старше 12 років - близько 30 хвилин.

Криміналісти рекомендують проводити допит малолітнього/неповнолітнього потерпілого на досудовому слідстві за правилами судового допиту щоб його допит проводився один раз й попередити таким чином повторну травматизацію потерпілого. Так, частина 1 статті 225 Кримінального процесуального кодексу визначено виняткові випадки, які є підставою для звернення сторони кримінального провадження із клопотанням

[1] Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.

про проведення допиту, зокрема існування небезпеки для життя чи здоров'я свідка, потерпілого та їх тяжка хвороба, проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого. Також вжите формулювання «інші обставини, що можуть унеможливити допит потерпілого або свідка в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань» свідчить про їх невичерпний перелік.

При вирішенні питань про наявність інших обставин, які можуть унеможливити допит потерпілого в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, слід ураховувати особливості запам'ятовування та відтворення дитиною інформації, необхідної для встановлення обставин провадження, через певний часовий проміжок. Так, з часом дитина може забувати певні події, змінювати ставлення та думку щодо дій, спрямованих проти неї у силу вікових особливостей, зазнати впливу сторонніх осіб, заінтересованих у викривленні її показань тощо.

Нажаль практика застосування такої норми свідчить, що не всі слідчі судді розуміють важливість надання можливості малолітньому/неповнолітньому потерпілому свідчити в рамках кримінального судочинства один раз з метою попередження повторної травматизації. Тому бувають ситуації, коли дозвіл на проведення судового допиту в рамках досудового розслідування слідчий суддя надає після кількох клопотань про його проведення.

На сьогодні в Україні, відповідно до міжнародних стандартів допиту дітей, у роботі з неповнолітніми, які зазнали насильства або стали свідками цього злочину, використовується модель «Барнахус».

«Барнахус» забезпечує безпечне середовище для дітей, де спеціалісти з різних галузей працюють разом, щоб надати необхідну підтримку дітям, які стали свідками або зазнали насильства. В основному це психологічна, медична, соціальна та юридична підтримка. Водночас фахівці центру сприяють розвитку правосуддя, дружнього до дитини – створюють максимально нетравматичне середовище, у якому дитина може надати повну інформацію, необхідну для розслідування. Проект започаткований Міжвідомчою координаційною комісією з питань ювенальної юстиції, Міністерства юстиції України, Всеукраїнського громадського центру «Волонтери» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та спрямований на реалізацію Національної стратегії реформування системи ювенальної юстиції на період до 2023 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р. Він реалізується відповідно до Порядку реалізації пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги, що затверджений Наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 07 лютого 2023 року №493/5/67/32 та відповідних змін до Наказу, який набрав чинності 22 травня 2024 року.

Цей проект стартував 2 жовтня 2023 року в 7 областях та місті Києві. З 1 вересня 2024 року його дію поширено на всю територію України.

Пілотний проект передбачає внесення відомостей про психологів до відповідного реєстру психологів, який формується та ведеться Координаційним центром з надання правничої допомоги у порядку, встановленому Міністерством юстиції України. Реєстр психологів, які беруть участь у кримінальних провадженнях за участь дітей, – це база даних, яка містить відомості про психологів, які можуть бути залучені у випадках, передбачених кримінально-процесуальним законодавством України, та коли участь психологів відповідає інтересам дитини. Вказаний реєстр знаходиться за посиланням: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/reyestr-psyhologiv/

Участь психолога, спеціально підготовленого до роботи з дітьми певного віку та категорії в рамках кримінального провадження, дозволяє уникнути повторного травмування дитини під час проведення процесуальних дій, захистити її права, забезпечити найкращі інтереси. сприяння дружнім до дітей підходам до правосуддя щодо дітей на національному рівні. Слідчі мають можливість залучати психологів з реєстрів через регіональні/міжрегіональні центри для надання безоплатної правничої допомоги у робочий, позаробочий час, вихідні та святкові дні на підставі письмового запиту про залучення психолога.

Суть методу «Барнахуса» зводиться до того, що з допитуваною особою спілкується фахівець, а всі інші особи знаходяться в іншій кімнаті і спостерігають за допитом через монітор, маючи технічну можливість через психолога задавати питання малолітньому/неповнолітньому. Обов'язково ведеться відеозапис такого допиту[1].

Отже, під час допиту потерпілої особи слідчий може отримати інформацію про подію злочину, встановити зв'язок між фактами, отримати цінну інформацію для правової кваліфікації злочину та подальшого притягнення злочинця до відповідальності.

Показання, отримані від потерпілого, підлягають усебічній перевірці та оцінці в сукупності з іншими доказами, отриманими під час досудового розслідування.

3.3. Впізнання

З метою ідентифікації осіб, причетних до вчинення злочину чи ідентифікації знарядь вчинення злочину, інших об'єктів, із потерпілим проводиться пред'явлення для впізнання.

Залежно від процесуального порядку проведення, законодавець виділяє наступні види пред'явлення для впізнання:

– пред'явлення особи для впізнання (ст. 228 КПК України);

[1] Модель «Барнахус»: Загальна характеристика і впровадження в Україні. Збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні. 52 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/20941/file/BARNAHUS_web.pdf

– пред’явлення речей для впізнання (ст. 229 КПК України);

– пред’явлення трупа для впізнання (ст. 230 КПК України);

– проведення впізнання осіб чи речей у режимі відео конференції (ч. 4 ст. 232 КПК України).

У криміналістичній літературі залежно від природи об’єктів, що пред’являються, виділяють:

– впізнання особи;

– впізнання речей;

– впізнання трупу.

Пред’явлення для впізнання живих тварин та їх трупів проводиться за процесуальними правилами пред’явлення для впізнання речей (ст. 229 КПК України).

За формою об’єктів, що пред’являються для впізнання, виділяють:

– впізнання об’єкта в натурі;

– впізнання об’єкта за його матеріально фіксованим відображенням.

Пред’явлення для впізнання особи за формою проведення поділяється на:

– впізнання в умовах візуального спостереження;

– впізнання в умовах позавізуального та аудіоспостереження.

Пред’явлення для впізнання особи за природою ознак об’єкта поділяється на:

– впізнання особи за зовнішніми ознаками;

– впізнання особи за функціональними ознаками (голосом, ходою)[1].

Підготовка до проведення пред’явлення для впізнання вимагає від слідчого комплексу дій, спрямованих на забезпечення процесуальної сили порядку її проведення та дотримання криміналістичних рекомендацій щодо підвищення ефективності розслідування. Ці заходи включають:

– попередній допит особи, яка впізнає (ст. 228-230 КПК України);

– підбір об'єктів для впізнання;

– визначення місця та умов впізнання;

– підбір учасників впізнання;

– підбір технічних засобів.

Слідчий повинен пам’ятати, що така дія майже завжди пов’язана з тактичним ризиком, оскільки особа, яка впізнає, може добросовісно помилятися. За наявності у суб’єкта розслідування сумнівів щодо успішного результату пред’явлення для впізнання криміналісти рекомендують утриматися від його проведення і використати інші можливості для перевірки фактичних даних.

Так, не рекомендується проводити пред’явлення для впізнання у таких випадках:

[1] Криміналістика : підруч. : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. Т. 1. 384 с. ; Т. 2. 312 с.

– є підстави сумніватися в здатності особи, яка повинна впізнавати, в силу свого психофізіологічного та інтелектуального стану зможе впізнати об’єкти;

– якщо є персоналізована інформація про об'єкт (номерний предмет, гравірування певного змісту тощо);

– якщо об'єкт не має індивідуальних ознак;

– якщо об'єкт зазнав істотних змін і втратив свої попередні індивідуальні ознаки;

– наявність у особи, яка підлягає впізнанню, особливих прикмет, як то: відсутність ноги, руки, ока; наявність татуювання, родимої плями, шраму характерної конфігурації тощо, про які зазначає в своїх показаннях особа, що повинна впізнавати (в такому випадку криміналісти рекомендують провести освідування).

В ході допиту особи, якій буде пред’являтися об’єкт для впізнання необхідно з’ясувати:

– обставини за яких спостерігався об’єкт: в яких умовах особа особисто сприймала (бачила, чула) об’єкт; де велося спостереження (точне місце розташування, положення інших об'єктів, загальна характеристика); в який час була подія і які були умови освітлення; в якому стані перебував об'єкт (рухомий, нерухомий тощо);

– загальні та індивідуальні (специфічні) ознаки, що ідентифікують об’єкт: чи помітила індивідуальні ознаки об’єкту та чи здатна вона їх описати;

– психологічний стан впізнаючого при спостереженні за об'єктом пізнання: спокійний стані чи перебував у стані хвилювання, стресу, емоцій тощо;

– характеристики фізіологічного стану впізнаючого: зір, слух, пам'ять тощо.

Після закінчення допиту слідчий повинен запитати у допитуваного, чи може він впізнати об’єкти, про які йдеться у показаннях.

Крім того, якщо під час з’ясування цих ситуацій особа стверджує, особа заявляє, що не може назвати окремі ознаки, за якими впізнає об’єкт, проте може впізнати його за сукупністю ознак, у протоколі допиту обов’язково зазначається, за сукупністю яких саме ознак вона зможе впізнати об’єкт. Водночас надавати будь-кому інформацію про маркування предмета ідентифікації, демонструвати його до пред’явлення заборонено.

Для деталізації опису ознак впізнаючим слідчому рекомендується використовувати такі тактичні прийоми, як актуалізація забутого та співставлення з аналогами. Щоб перевірити, чи вірно особа назвала ту чи іншу ознаку предмета (колір, форму, розміри тощо), варто їй запропонувати продемонструвати цю ознаку на будь-якому іншому предметі. Якщо опису немає, проведення пред’явлення для впізнання є недоцільним, оскільки неможливо перевірити, за якими ознаками у разі досягнення результату особа, що впізнає, здійснила ототожнення.

Якщо під час допиту буде встановлено, що впізнаючий знає особу, яку необхідно впізнати, та вказує на її особистість, пред’явлення для впізнання не

проводиться, а перевірка доказів відбувається в процесі інших слідчих (розшукових) дій. Наприклад, під час одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб.

Впізнання також не проводиться, коли особа, яка впізнає, прямо заявляє, що не пам'ятає особу чи предмет, який необхідно впізнати.

Прийнявши рішення про проведення пред'явлення для впізнання, слідчий здійснює підбір об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання.

Так, впізнаючому необхідно показати фотографію з особою, яка підлягає впізнанню та щонайменше ще три інші фотографії. Крім того, між самою фотографією та об'єктами фото не повинно бути явних відмінностей у зовнішніх характеристиках, якості зображення[1].

Щодо матеріалів відеозапису, то вони можуть пред'являтися особі для впізнання лише за умови, що крім особи, яка підлягає впізнанню, на них наявні зображення не менше чотирьох осіб тієї ж статі, які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі.

При підготовці до впізнання за функціональними ознаками (голос, хода), слідчому, перш за все необхідно вирішити питання в якій формі його проводити: в натурі чи за аудіовізуальним записом. В подальшому при підборі об'єктів для впізнання слідчий керується загальними вимогами ст. 228 КПК України щодо пред'явлення особи для впізнання.

При підготовці до пред'явлення речей для впізнання слідчому необхідно відібрати не менше трьох однорідних речей без різких відмінностей у кількості не менше чотирьох разом з тією, що пред'являється для впізнання. Під однорідністю речей розуміють схожість за маркою, розміром, моделлю, формою, кольором, ступенем зношення, конструктивними особливостями тощо.

Варто зазначити, що під час розслідування можуть виникати ситуації, коли необхідно ідентифікувати речі, які не можна пред'явити серед інших однорідних, оскільки вони існують лише в єдиному екземплярі. У цьому випадку такі речі пред'являються для впізнання в одному екземплярі (ч. 3 ст. 229 КПК України).

Слідчому варто пам'ятати, що криміналісти рекомендують не використовувати для вибору більше п'яти об'єктів для порівняння. Це пов'язано з тим, що велика кількість об'єктів, які пред'являються для впізнання, розсіює увагу особи, що впізнає, і може в результаті знизити ефективність такої слідчої (розшукових) дій.

Пред'явлення трупа для впізнання здійснюється з додержанням вимог, передбачених ч. 1 та ч. 8 ст. 228 КПК України. Вимоги ч. 2 ст. 228 КПК України не поширюються й для впізнання пред'являється один труп. Водночас в умовах воєнного стану, у випадках масової загибелі людей, коли число загиблих сягає

[1] Головко М. Б. Криміналістика (Криміналістична тактика): навч. посіб. / М. Б. Головко, Л. А. Остапенко, І. П Осипенко, М. П. Черненок. Чернігів: Чернігівський національний технологічний університет, 2017. 220 с.

декілька десятків і більше, пред'явлення їх для впізнання викликає неабиякі труднощі. У таких ситуаціях трупи пред'являються разом. Водночас, тіла можуть бути сильно спотворені, фрагментовані внаслідок вибухових та вогнепальних уражень, дії надвисоких температур та несприятливих природних факторів. Це може призвезти до втрати ідентифікаційно-значущих ознак для візуального впізнання. Тому єдиним способом ідентифікації особи за таких умов є призначення молекулярно-генетичної експертизи.

Наступною складовою підготовки слідчого до пред'явлення для впізнання є визначення місця та умов впізнання. Зазвичай цим місцем є кабінет слідчого або інше приміщення органу досудового розслідування. Місце, де планується проведення впізнання, повинно бути достатньо просторим, щоб в ньому могли розміститися всі учасники слідчої (розшукової) дії.

У цьому приміщенні має бути мінімум сторонніх предметів, які можуть відволікати увагу впізнаючого. Криміналісти рекомендують природне освітлення у приміщенні. Об'єкти впізнання в приміщенні розміщують таким чином, щоб їх лицьова сторона була обернена до джерела світла. В окремих випадках, залежно від матеріалів кримінального провадження, слідчому необхідно підготувати додаткові засоби освітлення (лампи, настільні лампи тощо).

У деяких випадках для забезпечення безпеки учасників слідчої (розшукової) дії або з тактичних міркувань, впізнання може проводитися за умов поза візуального контакту між особою, яка впізнається, та особою, яка впізнає. За цієї ситуації необхідно використовувати спеціально обладнану кімнату з можливістю позавізуального контакту.

Водночас слідчий повинен пам'ятати, що впізнання особи за голосом завжди має здійснюватися без візуального спостереження (ч. 9 ст. 228 КПК України).

Пред'явлення особи для впізнання в натурі поза візуальним спостереженням проводиться також з метою уникнення конфліктних ситуацій та зниження психологічного тиску на впізнаючих осіб. Як правило, в органах досудового розслідування для проведення такого виду впізнання є спеціально обладнані кімнати, де особа, яка пред'являється для впізнання не бачить впізнаючого.

Слідчий повинен пам'ятати, що при пред'явленні особи, трупа чи речі для впізнання участь не менше двох понятих є обов'язковою. Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення цієї слідчої (розшукової) дії (ч. 7 ст. 223 КПК України).

Водночас, слідчому необхідно враховувати, що у випадку пред'явлення особи для впізнання поза візуальним та аудіоспостереженням криміналістами рекомендується залучати не менше чотирьох понятих. При цьому, два будуть перебувати в приміщенні, де знаходиться особа, яка пред'являється для впізнання, два – в приміщенні з особою, яка впізнає. Зв'язок між цими приміщеннями може бути за допомогою стаціонарного телефону або спеціального обладнання зв'язку. Варто подбати також про оснащення

технікою для відеозапису слідчої (розшукової) дії. Такий підхід дозволить забезпечити об'єктивність і достовірність отриманих результатів.

Для пред'явлення особи, речі, трупа для впізнання суб'єкт розслідування може залучити до участі у даній слідчій (розшуковій) дії спеціалістів для фіксації впізнання технічними засобами, психологів, педагогів та інших фахівців. Якщо у слідчій (розшуковій) дії бере участь неповнолітній, то обов'язково запрошуються його законний представник, педагог, психолог або у разі необхідності – лікар.

Наступним елементом підготовки слідчого до пред'явлення для впізнання є підбір науково-технічних засобів. Як правило, це засоби технічної фіксації (відео-, аудіо- та фотофіксації) ходу та результатів пред'явлення для впізнання. В окремих випадках виникає потреба в додаткових засобах освітлення, засобах зв'язку тощо.

Після підготовки слідчий переходить безпосередньо до проведення самого впізнання. Тактичні правила проведення впізнання особи включають в себе наступні дії:

- після допиту суб'єкта впізнання слідчий видаляє його з приміщення та запрошує понятих, статистів й інших учасників даної слідчої (розшукової) дії;

- присутнім слідчий роз'ясняє їх права та обов'язки, а також мету, завдання та порядок проведення впізнання;

- після інструктажу слідчий розміщує понятих на місці, з яких вони можуть спостерігати за ходом слідчої дії. Далі слідчий пропонує статистам зайняти стільці, або стати в одну лінію, після чого просить помічника ввести особу, яка підлягає впізнанню;

- слідчий роз'яснює особі, яка підлягає впізнанню зміст слідчої (розшукової) дії, її права та пропонує зайняти будь-яке місце за власним вибором серед статистів. Особа, яка пред'являється для впізнання, має право відмовитися від участі у слідчій (розшуковій) дії. Не можна пред'являти особу для впізнання (у разі її відмови) із застосуванням фізичного чи психічного впливу, обману, шантажу або так, щоб вона про це не знала (негласно);

- після того, як особа, яка підлягає впізнанню, зайняла місце серед статистів, слідчий обов'язково повинен зафіксувати таке розташування у протоколі або за допомогою технічних засобів. Поняті мають знати, яка саме людина пред'являється для впізнання та під яким номером вона знаходиться;

- після вищевказаних дій до кабінету слідчого або спеціально забезпеченого приміщення, де перебувають відповідні учасники слідчої (розшукової) дії запрошується особа, яка буде впізнавати;

- якщо суб'єктом впізнання є свідок або потерпілий, він попереджається про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань і за відмову від дачі показань (тільки для свідків) відповідно до ст. 384 та ст. 385 КК України. Якщо особа, яка впізнає, не досягла 16 років, слідчі повинні роз'яснити їй обов'язок давати правдиві показання;

- після цього слідчий запитує у впізнаючого чи добре йому видно зовнішні ознаки, прикмети осіб, яких пред'являють для впізнання;

- якщо відповідь ствердна, слідчий попросить особу, яка впізнає, подивитися на групу людей і вказати особу (де і за які обставин), яку він спостерігав або бачив раніше і пам'ятає, а також за якими ознаками вона була впізнана.

Слідчий повинен коротко та чітко формулювати питання, без навідного характеру. Зауважимо, що навідними є питання, які вже містять у собі відповідь. Наприклад, особа була одягнена у рожеву блузку? Правильно сформульоване питання складено так: У блузку якого кольору була вдягнена особа?

Якщо особа впізнає будь-кого з присутніх то на вимогу слідчого, вона вказує на нього пальцем, щоб всім присутнім було зрозуміло, про кого саме йде мова. Потім слідчому необхідно запропонувати особі, яка впізнає, назвати ознаки, за якими вона впізнала вказану нею людину, з'ясувати, чи не бачить вона яких-небудь змін у її зовнішньому вигляді, якщо такі спостерігаються, то в чому конкретно вони виражені. Також впізнаючий повинен сказати, скільки разів він вибачив цю особу та за яких обставин. Потім слідчий просить впізнаного назвати своє ім'я, а у разі відмови останнього називає його сам.

Якщо впізнаючий стверджує, що серед осіб, які пред'являються для впізнання, не немає того, кого вона спостерігала у зв'язку з подією кримінального правопорушення, слід з'ясувати, на чому ґрунтується даний висновок.

Впізнання може бути проведено за функціональними ознаками: голосом або ходою (ч. 9 ст. 228 КПК України). Пред'явлення особи для впізнання за допомогою функціональних характеристик забезпечується відповідно до загальних правил, викладених у ст. 228 Кримінального процесуального кодексу України. Водночас, впізнання за голосом можливе виключно в натурі, а не за матеріалами аудіозапису. В разі необхідності ототожнення особи за матеріалами аудіозапису проводиться судова експертиза. Таке впізнання повинно здійснюватися поза візуальним контактом між особою, яка впізнає, та особами, що пред'явленні для впізнання.

В описовій частині протоколу пред'явлення для впізнання мають бути зазначені особисті дані, зріст, риси обличчя, колір волосся, одяг впізнаної особи. Також вказуються такі дані й щодо статистів.

У разі пред'явлення для впізнання речей, у протоколі описується як вона, так й інші речі, які пред'являються разом з нею. Слідчий обов'язково має зазначити, що речі однорідні, не мають різких відмінностей у зовнішньому вигляді. У протоколі вказуються, як розміщені речі так і зазначаються їх порядкові номери.

Також у протоколі фіксується пропозиція особі, яка впізнає, уважно подивитися на осіб, які пред'являються, оглянути речі чи труп й відповісти на запитання, чи бачила вона цю особу або річ раніше, за якими ознаками вона впізнала особу, річ чи труп. Рекомендується дослівно заносити до протоколу показання впізнаючого. При цьому особливо точно мають бути вказані ті ознаки, за якими особа, впізнала об'єкт.

У разі вжиття заходів безпеки до встановленої особи в порядку Кримінального процесуального кодексу України відомості про цю особу до протоколу не вносяться та до матеріалів судового провадження не включаються й зберігаються окремо.

Якщо впізнання проводилося за фото- чи відеоматеріалами, про це також зазначається в протоколі. На бланк протоколу про пред'явлення для впізнання або окремий аркуш наклеюється не менше чотирьох фотокарток однакового формату. Вони нумеруються та скріплюються печаткою. Зазначимо, що при розслідуванні жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням найчастіше проводиться впізнання підозрюваних за фотознімками. Наприклад, Тростянецьким районним судом Сумської області від 01 березня 2023 року були визнані допустими доказами протоколи пред'явлення для впізнання підозрюваних за фотознімками свідкам та потерпілому[1].

Досить часто при розслідуванні таких злочинів для отримання фото підозрюваних осіб (військовослужбовців рф) слідчому доводиться використовувати пошукові системи Google Chrome, фото з особистих сторінок в соціальних мережах, проводити зняття інформації з електронних інформаційних систем. Наприклад, рішенням суду було визнано допустими результати пред'явлення підозрюваного для впізнання за фотознімками, які були отримані через соціальні мережі та пошукові системи Google Chrome[2].

Якщо в ході пред'явлення для впізнання використані технічні засоби фіксації, то до протоколу вноситься інформація про те, що учасники слідчої (розшукової) дії заздалегідь повідомлені про їх застосування. Також зазначаються характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, умови та порядок їх використання. До протоколу пред'явлення для впізнання долучаються додатки (ст. 105 КПК України), якими можуть бути: фотографії осіб, речей чи трупа, що пред'являлися для впізнання; матеріали відеозапису.

Винятком є ситуації, якщо пред'явлення для впізнання проводилося особою, яка впізнає, поза візуальним та аудіоспотереженням особи, яку пред'являли для впізнання. У цих випадках всі фотографії, матеріали відеозаписів, за якими може бути встановлена особа, яка впізнає, зберігаються окремо від матеріалів кримінального провадження.

Варто зазначити, що проведення впізнання зі звільненими військовополоненими має низку особливостей, пов'язаних з їхнім психологічним станом, високим стресом та етичними аспектами процесу. Такі особи можуть виявити серйозні фізичні чи психологічні травми, тому потребують обережності під час проведення слідчих (розшукових) дій. Слідчому перед пред'явленням об'єктів для впізнання таким особам варто

[1] Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 01 березня 2023 року. Справа № 588/1009/22. Провадження № 1-кп/588/24/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109272987

[2] Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 31 травня 2024 р. Провадження № 1-кп/748/181/24. Єдиний унікальний № справи 748/1469/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119430956

проконсультуватися з психологом, а за необхідності залучити його до слідчої (розшукової) дії.

Особливостями пред'явлення для впізнання при розслідуванні жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням є:

1. Попередня підтримка психолога: Звільнені військовополонені можуть страждати від посттравматичного стресового розладу (ПТСР) чи інших психологічних наслідків, що можуть ускладнювати процес впізнання. Доцільно провести попередню психологічну підтримку перед процесом впізнання.

Слідчий повинен оцінити готовність до впізнання: перш ніж почати, слідчий повинен пересвідчитися чи готовий потерпілий брати участь у впізнанні.

2. Нейтральне та безпечне середовище. Допит і впізнання бажано проводити у зручному, безпечному та спокійному місці, подалі від факторів, що можуть нагадувати потерпілому про його травматичний досвід (одяг, манера поведінки, конкретні фрази тощо).

3. Поступове пред'явлення та підтримка. Починати слід із пояснення, що потерпілий має право не впізнавати, і що його чесність є найважливішою. Це допомагає знизити емоційне навантаження і створити відчуття безпеки.

Наявність психолога під час впізнання допоможе зменшити рівень тривоги потерпілого.

4. Дотримання тактичних прийомів пред'явлення для впізнання. Важливо підібрати осіб, які мають схожі зовнішні характеристики, щоб зменшити ризик неправдивого впізнання. Це особливо важливо у випадку, коли звільнений військовополонений чи цивільна постраждала особа має проблеми з пам'яттю через стрес або травми. Слідчий повинен утримуватися від будь-яких натяків або запитань, що можуть вплинути на рішення потерпілого, щоб забезпечити об'єктивність впізнання.

5. Методи пред'явлення та фіксація процесу. Якщо очне впізнання може спричинити стрес або небезпеку, доцільно використовувати фотографії чи відеозаписи, де підозрюваний зображений у нейтральному вигляді. Слідчому також необхідно фіксувати не тільки сам факт впізнання, але й реакції потерпілого, що можуть показати рівень впевненості або навпаки сумніви. Це допоможе в подальшій оцінці доказів.

6. Гуманність і добровільність. Потерпілий має бути поінформований, що він може відмовитися від участі у впізнанні без жодних наслідків для нього. Це допомагає зменшити емоційний тиск. Повага до людської гідності потерпілого є основним пріоритетом. Допит та впізнання не повинні порушувати права та свободи особи, незалежно від тяжкості злочину.

7. Надання підтримки після впізнання: Якщо процес впізнання викликав сильний стрес або емоційну реакцію, необхідно забезпечити потерпілому доступ до психологічної допомоги. Після завершення впізнання варто коротко поспілкуватися з потерпілим і з'ясувати його стан, щоб уникнути можливих негативних наслідків для його психічного здоров'я.

Застосування такого тактичного підходу забезпечує дотримання етичних норм, створює комфортні умови для звільнених військовослужбовців чи постраждалих цивільних осіб та дозволяє отримати об'єктивні докази.

Матеріали слідчо-судової практики свідчать про те, що при розслідуванні жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням досить часто впізнання підозрюваного проводиться за фотографією. Тому більш детально розглянемо тактику пред'явлення впізнання об'єкта за фотозображенням.

По-перше розглянемо випадки, за яких пред'явлення для впізнання варто проводити за фотозображенням об'єкта:

– коли об'єкт вже не існує в природі (наприклад, особа, що пред'являється для впізнання вже мертва);

– коли змінюється зовнішній вигляд об'єкта і його реконструкція є важкою або недоцільною;

– об'єкт і впізнавач перебувають один від одного на значній відстані й транспортування їх до одного місця недоцільне або неможливе. Наприклад, особа переховується або відмовляється від участі у впізнанні;

– з тактичних міркувань особа не повинна знати про необхідність ідентифікації;

– наявні достатні підстави припускати, що впізнавана особа спробує зірвати проведення пред'явлення для впізнання чи іншим способом негативно вплине на впізнавача.

До тактичних вимог пред'явлення для впізнання за фотознімками відносять такі:

– фотографії, на яких зображені об'єкти підбираються так, щоб ці об'єкти були чіткими, без ретуші, а за часом виготовлення збігались би з періодом, коли впізнавач спостерігав (бачив) чи знав впізнавані об'єкти;

– фотографії із зображеннями ідентифікованих об'єктів не повинні виділятися серед інших фотографій ні за розміром, ні за якістю виготовлення. Наприклвд, чорно-білі зображення об'єктів не можуть бути представлені на кольорових зображеннях;

– коли пред'являється для впізнання особа, то підбираються такі фотознімки, на яких особи сфотографовано в положеннях, характерних для впізнавальної фотографії (у фас, профіль, 3/4 повороту голови). Допустиме також впізнання особи за фотографією й в повний зріст. За такої ситуації всі фото підбираються також з зображенням осіб у повний зріст. При розслідуванні жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням найчастіше такі фотографії отримуються з використанням сучасних соціальних мереж. Важливо, щоб зображення на фото не викликало сумнівів щодо належності конкретній особі;

– коли об'єкт є в натурі, але вирішують пред'явити його за фотознімком, то цей об'єкт фотографують за правилами судової фотографії;

– фотознімки у кількості не менше чотирьох наклеюють на аркуш паперу. Кожен знімок нумерується, засвідчується печаткою слідчого. Може бути

виготовлений спеціальний бланк – фототаблиця, а також фотографії можуть вклеюватися в сам протокол пред'явлення для впізнання;

– у випадку складання фототаблиці робиться позначка, що вона є додатком до протоколу пред'явлення для впізнання. Біля самих фотознімків не повинно бути жодних позначок, написів тощо;

– перед початком впізнання слідчий слідчий повідомляє понятим (і тільки їм), під яким номером значиться впізнаваний об'єкт, про що згодом робиться позначка у протоколі слідчої дії;

– впізнавач у присутності понятих вказує, на якому фотознімку зображено впізнаний ним об'єкт (людину, предмет тощо).

Незалежно від того, який вид об'єкта ідентифікації представлено, в описовій частині протоколу пред'явлення для впізнання має бути описаний процес ідентифікації, із зазначенням того, яку особу чи предмет ідентифіковано. Слідчий повинен у протоколі описати: кількість представлених об'єктів, їх назви, форми, колір, інші характеристики. Також зазначається розташування об'єктів, відстань між ними і впізнавачем, номери бірок тощо.

Описуються прикмети і ознаки, за якими, зі слів впізнавача, ним було впізнано пред'явлені об'єкти, або ж фіксується інша інформація, повідомлена ним (наприклад, у разі невпізнання).

Заключна частина протоколу містить наступну інформацію:

– додатки до протоколу, що є результатом використання технічних засобів фіксації або складання планів, креслень;

– час завершення впізнання;

– ознайомлення всіх учасників слідчої (розшукової) дії зі змістом протоколу та додатками до нього;

– зауваження учасників, якщо такі були, щодо змісту протоколу та дій слідчого. Протокол та додатки до нього підписуються всіма учасниками слідчої (розшукової) дії.

Результати впізнання за фотознімками мають силу доказів. У зв'язку з цим виникає питання чи можна пред'являти особу для впізнання в натурі після того, як проведено її впізнання за фотознімками. Серед криміналістів не має однозначної відповіді. Дотримуйтесь наступних порад. Якщо той, хто впізнає, зумів впізнати ту чи іншу особу за фотознімком, який відображає не всі ознаки об'єкта, не можна повторювати впізнання в натурі.

По-іншому проблема вирішується, питання у випадку, коли той, хто впізнає, заявляє, що нікого з людей, чиї фотокартки йому пред'явлені, він не впізнає. Зважаючи на неповноту відтворення об'єкта впізнання на фотознімку, слідчий по можливості повинен в такому випадку пред'явити для впізнання безпосередньо людину, яка впізнається. При цьому впізнавач може впізнати його за ознаками, які не відображені на фотознімку.

Слід пам'ятати, що лише об'єктивна, чітка і точна фотофіксація ознак об'єкта може забезпечити достовірність пред'явлення для впізнання. При підготовці до пред'явлення для впізнання фотознімків людей, слідчому необхідно з'ясувати, в який період впізнавач знав, бачив чи спостерігав того,

хто підлягає впізнанню. Це необхідно для того, щоб пред'явити для впізнання знімок, який належить саме до цього періоду.

Нажаль є непоодинокі випадки порушення ч. 1 ст. 228 КПК України. А саме, слідчі перед тим, як пред'явити фотознімки для впізнання, в осіб, які впізнавали, попередньо не з'ясовували, чи можуть вони впізнати підозрюваних, не опитували їх про зовнішній вигляд і прикмети, а також про обставини, за яких вони бачили обвинувачених. Також протоколи про проведення слідчої дії не складалися, що порушує ч. 1 ст. 231 КПК, і тому суди визнавали такі докази недопустимими. Окрім того, мали місце випадки, коли особам, які впізнавали, до проведення впізнання показували обвинувачених. В подальшому це підтверджувалося показаннями в судовому засіданні обвинувачених про те, що вони перебували в одному транспортному засобі з особами, які надалі їх впізнавали, та знаходилися в умовах, що давали змогу бачити один одного і спілкуватися між собою. Такі обставини підтверджувалися показаннями свідків та відеозаписом затримання підозрюваних[1].

Також слідчий повинен враховувати позицію судів, згідно якої необхідності в проведенні впізнання за фотознімками в розумінні вимог ч. 6 ст. 228 КПК України не має, коли підозрювані могли бути пред'явлені для впізнання безпосередньо, бо утримувалися під вартою і мали змогу узяти участь у цих слідчих діях, а слідчий провів пред'явлення для впізнання за фотозображенням. На думку суду, проведення впізнання в застосований спосіб позбавило осіб, які пред'являлися для впізнання, права на реалізацію їхніх процесуальних прав під час проведення таких слідчих дій.

Водночас, пред'явлення особи для впізнання лише за фотознімками не має наслідком недопустимість доказів за умови дотримання приписів ст. 228 КПК. Обов'язковість обґрунтування слідчим необхідності проведення впізнання саме за фотознімками законодавством не передбачено, що унеможливлює визнання доказу недопустимим на цій підставі. Про це зазначив Верховний Суд колегією суддів першої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 442/6175/18[2].

Також мають місце ситуації, коли слідчі фотознімок підозрюваного пред'являють потерпілому/свідку разом із фотознімками відомих широкому колу осіб. Наприклад, футболіста Девіда Бекхема, кіноакторів Бена Аффлека, Майкла Фассбендера. На думку суду проведення цієї слідчої (розшукової) дії в зазначений спосіб свідчить про цілеспрямований намір слідчих органів за будь-яку ціну гарантувати бажаний результат у кримінальному провадженні та вказує на необ'єктивність і упередженість проведеного досудового розслідування. За таких обставин протокол слідчої дії визнається недопустимим.

---

[1] Бойко А. О., Прохорова А. О. Пред'явлення особи для впізнання: процедурні особливості та порушення на практиці. *Юридичний науковий електронний журнал.* С. 510–514. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/126

[2] Постанова Верховного суду від 06 лютого 2020 року. Справа № 442/6175/18. Провадження № 51-5164 км 19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87517485

Іншими порушеннями процесуального законодавства є відсутність опитування про можливість впізнання перед безпосереднім проведенням слідчої дії. Слідчий повинен розуміти, що недотримання зазначеної вимоги завідомо виключає обґрунтованість допущення особи, яка впізнає, до впізнання, оскільки відсутня впевненість у правдивості її показань і вибору.

Також є ситуації, коли порушення, пов'язані із зовнішнім виглядом осіб, яких залучають до впізнання. Слідчі нехтують вимогами законодавства та допускають очевидні помилки. Наприклад, допускають невідповідність віку, структури тіла, кольору волосся статистів тощо.

Під час проведення впізнання неповнолітнім з метою недопущення його повторного психологічного травмування (негативного психологічного впливу), а також гарантування його емоційній стабільності під час слідчої (розшукової) дії, у тому числі забезпечення його безпеки, впізнання може проводитися в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує неповнолітнього, який впізнає, тобто поза її візуальним та аудіоспостереженням (ч. 3 ст. 228 КПК).

Окрім того, згідно статті 232 КПК України може бути проведене впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування.

Перед проведенням такої слідчої (розшукової) дії слідчому доцільно поцікавитися, чи здійснюють вплив на неповнолітнього інші особи, зокрема законний представник.

Коли неповнолітній виступає в ролі особи, яка впізнає, необхідно звернути увагу на рівень його психічного або фізичного розвитку, а також умови сприйняття об'єкта. Ураховуючи, що неповнолітнім притаманна посилена навіюваність, а це може призвести до втрати доказового значення впізнання.

Особливості тактики пред'явлення для впізнання зумовлюються винятковими особливостями психіки неповнолітнього. Необачність дитини може вплинути на впізнання та порушити доказову цінність результатів слідчої (розшукової) дії. Наприклад, пред'явленню для впізнання можуть завадити сором'язливість неповнолітнього, скутість і страх невідомих наслідків.

Після впізнання предмета неповнолітній вказує на індивідуальні ознаки, за якими впізнає предмет. Побачивши раніше сприйнятий об'єкт, він може назвати ще деякі ознаки, про які не розповідав на допиті. Це логічно і не має розглядатись як суперечності під час допиту і впізнання.

Здійснюючи впізнання за участю неповнолітнього, доцільно застосовувати положення ч. 8 ст. 228 КПК щодо залучення спеціалістів для фіксування впізнання технічними засобами, психологів, педагогів та інших спеціалістів.

Залежно від обставин кримінального правопорушення та психологічного стану неповнолітнього пред'явлення особи для впізнання може здійснюватися за голосом, ходою. Позавізуальне впізнання є додатковою гарантією недопущення психологічного травмування неповнолітньої особи.

Отже, позитивний ефект впізнання залежить від створення сприятливих умов, правильного вибору об'єктів впізнання, процесу й проведення слідчої (розшукової) дії.

3.4. Слідчий експеримент

З метою виконання завдань кримінального провадження , закріплених у ст. 2 КПК України, зокрема з метою повного, швидкого та неупередженого проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень слідчий, прокурор проводять великий обсяг слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Важливе значення мають слідчі (розшукові) дії, які спрямовані на отримання або перевірку вже отриманих доказів у кримінальному провадженні. При формуванні методики розслідування злочинів жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням особлива увага приділяється тактиці проведення слідчого експерименту.

Слідчий експеримент може проводитися у двох формах, згідно зі статтею 240 КПК України: 1) відтворення дій, обстановки та обставин події; 2) проведення дослідів чи випробовування. Згідно з думкою українського вченого В. Ю. Шепітька, слідчий експеримент – це слідча дія, яка полягає в проведенні спеціальних дослідів із метою перевірки зібраних доказів, отримання нових доказів, перевірки й оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, які мають значення для розслідування кримінального провадження[1].

Механізм здійснення будь-якого злочину, включаючи жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням найкраще відомий його безпосереднім учасникам, тобто потерпілим, свідкам, злочинцям. Отримана від цих осіб інформація допомагає встановити більшу частину обставин вчиненого злочину, перевірити зібрані або отримати нові докази. Така інформація може бути отримана від вказаних суб'єктів під час проведення слідчого експерименту.

Основні завдання слідчого експерименту включають:

До основних завдань слідчого експерименту належать:

– встановлення точного механізму вчинення злочину;

– перевірка висунутих слідчих версій;

– виявлення причин і умов, що сприяли або перешкоджали вчиненню злочину;

– перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій;

– отримання нових доказів;

[1] Шепітько В. Ю. Криміналістика: енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / за ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2001. С. 205.

– встановлення та усунення розбіжностей у показаннях підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих;

– визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину тощо.

Результати вивчення кримінальних справ дозволяють дійти висновку, що у правоохоронній практиці проводяться такі види слідчих експериментів:

– встановлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища;

– встановлення можливості існування якого-небудь факту чи явища;

– встановлення наявності або відсутності у конкретної особи певних професійних вмінь і навичок;

– встановлення можливості вчинення тих чи інших дій за визначений час;

– встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів;

– встановлення меж поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство[1].

При аналізі злочинів, що стосуються жорстокого поводження з військовополоненими та цивільними, важливо враховувати характер дій, через які здійснюється злочинний умисел. Основні види таких злочинів включають катування та інші форми тілесних ушкоджень, вбивства, сексуальне та психологічне насильство, а також викрадення та нелюдське поводження. Часто ці дії комбінуються або відбуваються на різних етапах злочину. Злочини, спрямовані проти військовополонених, включають тортури, які використовуються для отримання інформації, зізнань, примушення до співпраці або як кара. Тортури зазвичай включають тривалі допити, під час яких жертвам зв'язують руки та ноги, накладають пов'язки на очі чи мішки на голову. Військові часто використовують принизливі та болісні методи, такі як електрошоки, удушення та сексуальне насильство, особливо на окупованих територіях протягом тривалого періоду часу[2].

Один із використовуваних методів катування — це електрошок, здійснений за допомогою військового телефону «тапік», який підключають до кабелю з затискачами на чутливих частинах тіла. Цей метод жорстокої і болісної кари жартівливо називають «дзвінком Леніну» або «дзвінком Путіну». Інші форми тортур включають висіння людей за руки, задушення кабелями або протигазами, сексуальне насильство. Такі дії часто призводять до смерті затриманих внаслідок важких травм і тортур.

Слідчий експеримент слід проводити в умовах, які максимально відтворюють обстановку події, що досліджується. Якщо місце злочину зазнало змін, потрібно здійснити його реконструкцію, особливо звертаючи увагу на деталі, що мають значення для кримінального провадження. При цьому

[1] Чаплинська Ю. А. Слідчий експеримент (організаційний аспект). *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 44

[2] Tatsiy V. Y., Zhuravel V. A., Avdeeva G. K. Незалежна судово-медична експертиза як засіб доведення фактів застосування тортур. *Wiadomosci Lekarskie* (Варшава, Польща). 2019. Vol. 72 (12 cz2). С. 2596–2601.

забороняється використання методів, які можуть загрожувати життю чи здоров'ю людей, а також таких, що принижують їхню гідність.

Під час проведення слідчого експерименту у злочинах жорстокого поводження з військовополоненими і цивільним населенням можуть бути виявлені нові факти і відомості про вчинене кримінальне правопорушення. Метою проведення слідчого експерименту є перевірка, уточнення або отримання нових доказів. Під час розслідування вказаного виду злочинів слідчий експеримент має проводитися з потерпілим, свідками і за наявності підозрюваним. Необхідно зазначити, що під час проведення вказаної слідчої (розшукової) дії можуть бути встановлені факти які цікавлять слідство, а також встановлене місцезнаходження слідів чи предметів злочину, які можуть бути речовими доказами у провадженні.

Слідчий експеримент у злочинах щодо жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням має свої особливості , слідчі дотримуються специфічної тактики, що складається з трьох основних етапів: підготовчого, основного та завершального.

Підготовчий етап. Слід погодитися, що, перш ніж проводити такого роду слідчий експеримент, необхідна попередня підготовка, що складається з:

а) прийняття рішення про провадження слідчого експерименту;

б) визначення цілей, тобто які обставини можуть бути встановлені слідчим експериментом;

в) визначення часу і місця проведення експерименту;

г) забезпечення умов, максимально наближених до тієї обстановки, що перевіряється;

ґ) добору учасників слідчого експерименту;

д) підготовки об’єктів, необхідних для постановки дослідів;

е) складання плану експерименту і забезпечення охорони місця його проведення.[1]

Якщо попередній огляд місця події був неповний, слідчий виконує додатковий огляд, робить фото- та відеозаписи, а також перевіряє, чи не було змін у обстановці.

Наступним на підготовчому етапі є встановлення кола учасників слідчого експерименту. Так, для проведення слідчого експерименту із підозрюваним досліджуваного нами злочину та отримання бажаного результату слід запросити обмежене коло осіб з тим, що підозрюваний не «замкнувся» в собі та давав правдиві показання. З цією метою до його проведення, окрім підозрюваного та його захисника, необхідно запросити двох незацікавлених осіб – понятих, двох працівників оперативних підрозділів з метою дотримання умов безпеки слідчої (розшукової) дії, статиста, спеціаліста-криміналіста, спеціаліста у галузі судової медицини, психолога. Саме участь останнього, є

[1] Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. Київ : АТІКА, 2001. 305–306.

найголовнішою та корисною справою з метою досягнення мети проведення вказаної слідчої (розшукової) дії.[1]

Слідчий визначає коло учасників слідчого експерименту, місце і час його проведення, підшукує макети які будуть використовуватись під час слідчого експерименту як знаряддя вчинення злочину. Під час проведення вказаної слідчої (розшукової) дії важливо використовувати оригінали чи точні копії знарядь вчинення злочину. При цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я учасників і оточуючих слідчої (розшукової) дії, не завдається шкода і не принижуються їхня чесність і гідність. Під час проведення слідчого експерименту заборонено використовувати оригінали зброї, господарські засоби, вибухові або отруйні речовини.

Робочий етап. У присутності учасників слідчої (розшукової) дії особі, яка підлягає слідчому експерименту роз'яснюють її права та обов'язки, запитують про її бажання в участі у слідчому експерименті. Якщо особа відмовляється від участі у вказаній слідчій (розшуковій) дії, слідчий приймає від такої особи відповідну заяву. У разі надання добровільної згоди, особа у вільній формі дає показання з приводу події кримінального правопорушення та вказує місце і маршрут за яким направляються всі учасники слідчого експерименту для відтворення обстановки і обставин події. Під час проведення слідчого експерименту і перевірки показань на місці слідчий може ставити особі уточнюючі запитання стосовно окремих деталей обстановки на місці. До протоколу заносяться всі пояснення та дії особи, показання якої перевіряються.

Важливим є ***завершальний етап*** проведення слідчого експерименту – етап фіксації його результатів. Під час проведення слідчого експерименту слідчий складає протокол слідчого експерименту, у який вносить всі проведені ним та іншими учасника слідчої (розшукової) дії результати. В кінці протокол підписується всіма його учасниками, та зазначаються заяви та зауваження, що надійшли від його учасників. Варто зазначити те, що досліджувана слідча (розшукова) дія повинна фіксуватися за допомогою відео, оскільки результати її можуть бути корисними для експертів під час проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, адже за допомогою відеоперегляду експерти зможуть проаналізувати поведінку підозрюваного, його рухи та жестикуляцію, які можуть вплинути на результати експертизи, зокрема, для встановлення наявності чи відсутності стану сильного душевного хвилювання[2].

Слідчий експеримент є складною організаційною та розумовою процедурою, слідчий повинен враховувати багато речей під час його проведення. Це включає психологічний стан учасників злочину, характер

[1] Строк І. А., Юхно О. О. Основи методики розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, заподіяних у стані сильного душевного хвилювання : монографія. Харків : Факт, 2022. 152 с.

[2] Кунтій А. І. Тактика слідчого експерименту під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 4. С. 396.

злочину, ймовірність повторної травми потерпілих і наявність особливих обставин, які можуть вплинути на відтворення події.

Наприклад, при відтворенні катувань важливо, щоб експериментальні методи не завдавали шкоди фізичному чи психічному здоров'ю потерпілих, свідків. Під час експерименту заборонено навіть спрощене моделювання насильницьких дій з прямим застосуванням сили до людей. В таких ситуаціях умовні дії, графічні моделі або спеціальні технічні засоби використовуються для реконструкції події.

У кримінальних провадженнях жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням, слідчий експеримент зазвичай включає експериментальні відтворення і перевірку свідчень потерпілих, підозрюваних та свідків. Слідчий експеримент одна з найскладніших і ресурсомістких слідчих дій, тому перед його проведенням необхідна ретельна підготовка, включно з технічним забезпеченням, таким як відеозапис, щоб забезпечити точність та об'єктивність фіксації результатів.

Експерти також підкреслюють важливість відеофіксації як необхідного компоненту для збереження точних даних. Завдяки сучасним технологіям, таким як 3D-сканування або моделювання, експерти можуть відтворити місце події з максимальною точністю. Застосування дронів для зйомки території або відтворення подій у складних умовах (наприклад, у зоні бойових дій чи на окупованих територіях) може значно полегшити розслідування.

Слідчий експеримент також потребує міждисциплінарного підходу. Наприклад, участь психолога має вирішальне значення для забезпечення того, щоб потерпілі почувалися комфортно, а також для оцінки реакцій підозрюваних під час реконструкції події. Це полегшує перевірку того, чи говорить підозрюваний правду, чи має чітке уявлення про події, які він описує. Такий аналіз може бути корисним для створення доказової бази та визначення достовірності свідчень.

3.5. Використання спеціальних знань

Під час розслідування воєнних злочинів використання спеціальних знань є необхідним і вкрай затребуваним в умовах дефіциту криміналістично значущої інформації, що часто виникає у таких провадженнях. Напрямки використання таких знань різноманітні:

під час планування розслідування, висунення версій, оцінки слідчих ситуацій та організації розслідування в цілому;

під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій та оформлення їх результатів;

для ефективного застосування техніко-криміналістичних засобів;

під час проведення судових експертиз;

для аналітичної роботи зі значними об’ємами цифрової інформації та ін.[1].

Документування та розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням зумовлюють необхідність у застосуванні спеціальних знань в межах будь-якого із вище зазначених напрямків, втім найпоширенішою практикою їх використання є судова експертиза, без якої фактично не обходиться жодне провадження. У таких провадженнях, залежно від обставин, можуть призначатися: судово-медична, експертиза ДНК, імунологічна, цитологічна, судово-психологічна, психіатрична, портретна, комп’ютерно- технічна, експертиза відео-, звукозапису, трасологічна, та інші види експертиз. Розглянемо їх більш детально.

У зв’язку з тим, що спосіб вчинення переважної більшості досліджуваних злочинів пов'язаний з нанесенням тілесних ушкоджень, а також настанням смерті потерпілих, найчастіше під час розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень виникає необхідність у проведенні **судово-медичних експертиз.** Призначення судово-медичної експертизи відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України є обов’язковим для встановлення причин смерті та тяжкості і характеру тілесних ушкоджень. Розрізняють такі ***види*** судово-медичної експертизи:

експертизу трупів у випадках насильної смерті і в разі підозри на насильство;

експертизу потерпілих, звинувачуваних та інших осіб;

експертизу речових доказів та експертизу за матеріалами кримінальних чи цивільних справ[2].

Основними питаннями, які вирішують судово-медичні експерти під час ***дослідження трупів жертв злочинів***, пов’язаних зі збройною агресією, є:

Яка приблизна давність настання смерті?

Яка причина смерті?

Чи є на трупі ушкодження, їх характер і локалізація?

Від якого виду травматичного впливу могли виникнути ушкодження, які властивості мало знаряддя заподіяння травми?

Яке (які) ушкодження безпосередньо спричинило (спричинили) смерть?

Чи могли заподіяні тілесні ушкодження утворитися за обставин, вказаних у постанові про призначення експертизи?

Чи є ознаки переміщення трупа після заподіяння ушкоджень?

У якому середовищі перебував труп та якою була тривалість перебування в ньому? Крім того, даний вид судових експертиз уможливлює встановлення: прижиттєвих та посмертних ушкоджень; місць розташування вхідного та

[1] Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 371. Doi: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88

[2] Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ МОЗ України від 17.01.95 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text

вихідного кульових отворів та напрямок ранового каналу; відстані, з якої був зроблений постріл (постріли)[1].

При ***судово-медичній експертизі живих осіб***, постраждалих від злочину, орієнтовним є таке коло запитань:

Чи наявні на тілі потерпілої особи ознаки насильства, заподіяного під час зґвалтування? Який ступінь тяжкості спричинених тілесних ушкоджень? Які ознаки та механізм спричинення тілесних ушкоджень? Які послідовність спричинення тілесних ушкоджень, давність, характер спричинених тілесних ушкоджень? Чи відповідають характер і термін давності тілесних ушкоджень, виявлених у потерпілої особи, механізму утворення цих пошкоджень за відповідних обставин? Яким предметом (предметами) були спричинені тілесні ушкодження? Чи можливо визначити індивідуальні особливості предмета, яким були нанесені тілесні ушкодження? Якщо так, то яким саме. Чи порушено цілісність статевих органів? Чи наявні на статевих органах потерпілої особи біологічні сліди? Чи наявні ушкодження на статевих органах потерпілої особи?[2].

Судово-медична експертиза речових доказів вирішує такі питання:

Кому належать виявлені об'єкти (людині чи тварині)?

Якщо сліди належать людині, то яка їхня групова приналежність?

Яку групу має кров потерпілої (ймовірно підозрюваної) особи?

Кому з осіб можуть належати виявлені сліди (необхідно надати зразки для порівняння)?

Чи придатні виявлені сліди для подальшої молекулярно-генетичної експертизи?[3]

Варто відзначити, що проведення судово-медичної експертизи належить до переліку невідкладних слідчих (розшукових) дій. ***Метою*** її першочергового проведення є своєчасний збір і збереження доказів під час документування воєнних злочинів. Головним ***призначенням*** судово-медичної експертизи у таких випадках є невідкладна фіксація ушкоджень (слідів), адже вони можуть швидко зникнути. Не даремно вчені, як одне з ускладнень таких експертиз визначають тривалий проміж у часі між виникненням слідів та можливістю їх експертного дослідження. Згадана проблема набуває особливої актуальності під час розслідування зґвалтувань, які масово вчиняли військовослужбовці рф на

[1] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. / [І. В. Гловюк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. С. 349.

[2] Пам'ятка щодо особливостей розслідування фактів умисних вбивств захищених осіб в умовах збройного конфлікту. Київ : Офіс Ген. прокурора України; Тренінг. центр прокурорів України, 2022. С. 127–128.

[3] Пам'ятка щодо особливостей розслідування фактів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. Київ : Офіс Ген. прокурора України. Тренінг. центр прокурорів України, 2022. С. 15.

окупованих територіях. За порівняно нетривалий проміжок часу завдані тілесні ушкодження та сліди біологічного матеріалу безслідно зникають[1].

Вид судової експертизи, що призначається *під час розслідування зґвалтування* визначається особливостями способу вчинення даного злочину, його наслідками та давністю: без спричинення тілесних ушкоджень (через погрози розправи, розправи над рідними і близькими), із спричиненням тілесних ушкоджень, завдання каліцтва (безпліддя), спричинення смерті. Це можуть бути експертиза статевих станів, судово-медична, експертиза трупа, судово-медична експертиза механізму спричинення тілесних ушкоджень, види психологічних і психіатричних експертиз. Залежно від тривалості періоду, який пройшов між подією, яка супроводжувалась зґвалтуванням, виникає також можливість вилучення біологічних зразків і призначення імунологічної та цитологічної експертизи, експертизи ДНК[2].

Коло *напрямків використання знань судової медицини* під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням не обмежується проведенням судово-медичної експертизи, такі знання можуть використовуватись також для:

надання допомоги слідчому, прокурору під час проведення оглядів трупів на місці події, опису у протоках слідчих дій тілесних ушкоджень, вогнепальних ушкоджень, опіків, інших патологій і травмувань у відповідності з анатомічними даними будови тіла людини та спеціальною медичною термінологією;

надання допомоги під час ексгумації трупів, зокрема з місць масових поховань («братських могил»), проведення їх огляду;

проведення судово-медичних експертиз трупів (аутопсії), визначення причин смерті, тривалості посмертного періоду, характеру, механізму утворення та локалізації тілесних ушкоджень, їх розмір, форму, кількість, напрям та інших питань;

експертиз при зґвалтуваннях, ідентифікації осіб за їх останками, досліджень об'єктів зі слідами біологічного походження, токсикологічних, комплексних медико-криміналістичних та інших досліджень;

участі під час проведення освідування з метою отримання біологічних зразків у справах про зґвалтування, підозри застосування хімічної зброї, отруєнь, спровокованих забрудненням довкілля через активні бойові дії тощо;

---

[1] Бурнос О. О. Актуальні питання використання знань судової медицини під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Вип. 82(3). 2024. С. 61. Doi: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.9

[2] Шульженко А. В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка.* № 2. 2022. С. 265.

участі за необхідності під час допиту неповнолітніх осіб, особливо тих, які стали свідками або потерпілими від насильства[1].

Ефективному використанню сучасних інновацій і технологій у правоохоронній діяльності перешкоджає низка ускладнень, одним з яких є елементарна відсутність у працівників органів досудового розслідування знань щодо спроможностей та потенціалу судових експертиз і кола вирішуваних судовими експертами питань. Як наслідок, не ставляться (або неправильно формулюються) важливі для досудового розслідування питання, дослідження не проводяться (або проводяться не в повному обсязі), що суттєво обмежує можливості для формування якісної доказової бази у кримінальному провадженні[2].

Для ідентифікації загиблих осіб під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням призначається **експертиза ДНК** (геномно-молекулярна експертиза). Проведення даного експертного дослідження засноване на виділенні дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК) з клітин у цитологічних препаратах, її ампліфікації та отриманні ДНК-профілю біологічної тканини[3]. Крім ідентифікації загиблих, за допомогою цієї експертизи встановлюють належність біоматеріалу конкретній особі або виключення такої приналежності; чи є рештки або частини трупа рештками однієї людини, чиїми саме за дослідженням зразків близьких родичів тощо. Таку експертизу можуть проводити також з метою встановлення причетності військовослужбовців рф чи інших воєнізованих формувань до вчинення кримінальних правопорушень, зокрема вбивств, згвалтувань, катувань тощо[4].

Завдання молекулярно-генетичної експертизи в умовах війни переважно пов'язані з ідентифікацією жертв. Проводяться дослідження посмертних зразків трупів загиблих, референтних прижиттєвих зразків осіб, зниклих безвісти, та зразків їхніх ймовірних родичів. Порівняльний аналіз генетичних ознак дозволяє встановити походження біологічного матеріалу від певної особи, приналежність різних частин розчленованого трупа, біологічне батьківство і біологічну спорідненість трупа та родичів[5].

---

[1] Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 371–372. Doi: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88

[2] Vozniuk A., M. Hryha. Topical issues of forensic medical examination in the investigation of war crimes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2023. № 28(2). P. 14. Doi: https://doi.org/10.56215/naia-herald/2.2023.09

[3] Гуров О., Антонов А., Сургай Н., Татарко С., Шилан В., Узбек Т. Шляхи вдосконалення судово-медичної ідентифікації особи в ускладнених умовах. *Судово-медична експертиза*. 2023. № (1). С. 18. Doi: https://doi.org/10.24061/2707-8728.1.2023.3

[4] Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : наук.-практ. посіб. / А. А. Вознюк, І. В. Жук, О. В. Таран, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. В. В. Чернєя, М. С. Цуцкірідзе, А. А. Вознюка. Київ : Норма права, 2023. С. 183.

[5] Степанюк Р. Л. Завдання судових експертиз при розслідуванні воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень. *Теоретико-прикладні проблеми кримінального процесу та криміналістики в умовах воєнного стану* : матеріали Міжнар.

Молекулярно-генетичному дослідженню підлягають біологічні сліди людини та біологічний матеріал живих осіб чи трупів, які містять клітини з ядрами. До ***об'єктів*** біологічного походження, які досліджують під час проведення молекулярно-генетичної експертизи належать кров, сперма, букальний епітелій, слина, піднігтьовий вміст, кістки та зуби, волосся з цибулиною[1]. Серед різних видів біологічного матеріалу, який може бути відібраний для ДНК-аналізу у живих осіб, пріоритет надається букальному епітелію, який відбирається методом щічного мазка. Такий спосіб не вимагає інвазивного втручання в організм людини, тому може бути застосований без участі медичного працівника[2].

Питаннями, які вирішуються молекулярно-генетичною експертизою є: встановлення генетичних ознак (ДНК-профілю) біологічного матеріалу людини, а саме: крові, сперми, клітин, волосся, тканин та органів; встановлення слідів біологічного походження конкретної особи у змішаних слідах (наприклад, при зґвалтуванні); встановлення ідентичності останків у випадках розчленування трупа та ідентифікації жертв катастроф, коли живі близькі родичі (батько, мати або діти); встановлення факту біологічного батьківства або материнства у випадках викрадення, заміни дітей, спірного батьківства[3].

Крім, експертизи ДНК, із судово-біологічних у досліджуваних провадженнях може призначатися також **імунологічна експертиза**, об'єктами якої є біологічні зразки, відібрані у живих осіб та трупів, а також сліди біологічного походження, вилучені під час проведення слідчих дій.

Метою проведення такої експертизи є встановлення наявності, видової та групової приналежності крові і виділень людини, тварин (слина, сперма, піт). Під час її проведення може бути вирішено такі питання: чи наявні на представлених об'єктах сліди біологічного походження; кому належать виявлені об'єкти (людині, тварині); якщо сліди належать людині, то яка їх групова приналежність; яку групу має кров потерпілої (або ймовірно підозрюваної) особи; кому з осіб можуть належати виявлені сліди (необхідно надати зразки для порівняння); чи придатні виявленні сліди для подальшої генотипоскопічної експертизи (генно-молекулярної)[4].

наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 24 листоп. 2023 р.). Кам'янець-Подільський : ХНУВС, 2023. С. 429.

[1] Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження». Експертна служба МВС : [сайт]. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-9-5-молекуляр

[2] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. / [І. В. Гловюк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. С. 352.

[3] Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження». Експертна служба МВС України. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-9-5-молекуляр/

[4] Пам'ятка щодо особливостей розслідування фактів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. Київ : Офіс Генерального прокурора; Тренінговий центр прокурорів України, 2022. С. 14–15.

До судово-біологічних належить також **цитологічна експертиза**, під час встановлюється наявність крові та клітин, визначається їх видова, групова та статева належності.

Об'єкти цитологічної експертизи такі ж, як і імунологічної, а завданнями є встановлення: наявності крові та клітин; видової належності крові та клітин; статевої належності крові та клітин; групової належності крові та клітин; можливості походження слідів крові та клітин від певної особи[1].

Під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням дві останні вищезгадані експертизи особливо затребувані під час документування зґвалтувань.

Заподіяні людині душевні (моральні) страждання носять суб'єктивний характер, але їх силу, рівень можливо визначити через результати допитів потерпілих, свідків у провадженні, а також через призначення і проведення потерпілим **судово-психологічної експертизи**, комплексної психолого-психіатричної експертизи, медико-психологічної експертизи[2]. Призначення даних видів експертиз під час розслідування жорсткого поводження з військовополоненими та цивільним населенням є затребуваним, адже значна частина таких розслідувань характеризується відсутністю свідків злочинної події, які можуть надати необхідні показання.

Об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач: малолітні після досягнення п'ятирічного віку; неповнолітні; дорослого та похилого віку), матеріали справи (кримінальне провадження, цивільна справа). Метою проведення даного виду експертизи є встановлення особливостей психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки[3].

Основним ***завданням*** психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей[4].

Судово-психологічна експертиза має кілька різновидів, але *найчастіше* призначається *у справах про зґвалтування* щодо потерпілих. Під час проведення даного виду експертизи проводиться оцінка здатності психічно здорової особи розуміти характер дій підозрюваного, чинити опір, а також визначення

[1] Експертна спеціальність 9.4 «Цитологічні дослідження. » Експертна служба МВС України. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-9-4-цитологіч/

[2] Шульженко А. В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. ЕО. Дідоренка*, 2022, № 2. С. 263.

[3] Психологічна експертиза. *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса».* URL: https://www.hniise.gov.ua/13947-psixologchna-ekspertiza.html

[4] Там само.

психічного стану потерпілого в момент скоєння самого злочину[1]. При виконанні даного виду судово-психологічної експертизи судовий експерт-психолог оцінює здатність психічно здорової потерпілої особи розуміти характер та значення дій обвинуваченого, а також здатність чинити йому опір залежно від рівня психічного розвитку потерпілої особи (рівня інтелектуальних здібностей, індивідуально-психологічних особливостей, психічного стану у момент скоєння проти неї протиправних дій тощо).

Основними ***питаннями***, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи у таких випадках є:

Які основні індивідуально-психологічні особливості притаманні потерпілій особі?

Чи здатна потерпіла особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, вікових, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану правильно розуміти характер та значення скоєних з нею дій та чинити їм опір?[2]

Зважаючи на те, що досліджувані злочини відзначаються подекуди браком свідків трапляються випадки виняткового значення показань окремих осіб. В таких випадках може призначатися судово-психологічна експертиза здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення[3]. Може призначатися також судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозаписі. Така експертиза є доцільною зокрема коли підозрюваний (обвинувачений, потерпілий, свідок) відмовляється від своїх попередніх показань.

Підстави проведення **психіатричної експертизи** закріплено у ст. 509 КПК України, де зазначено, що слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення даної експертизи у разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними[4]. Види такої експертизи визначаються статусом підекспертної особи: підозрюваного, обвинуваченого; свідків; засуджених; потерпілих.

---

[1] Шульженко А. В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. ЕО. Дідоренка*, 2022, 2. С. 261–270.

[2] Психологічна експертиза. *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса».* URL: https://www.hniise.gov.ua/13947-psixologchna-ekspertiza.html

[3] Психологічна експертиза. *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса».* URL: https://www.hniise.gov.ua/13947-psixologchna-ekspertiza.html

[4] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

Основні ***питання***, що вирішуються під час проведення таких експертиз: встановлення наявності будь-якого психічного розладу у особи на момент кримінальної події або натепер, а також здатності особи за своїм психічним станом усвідомлювати свої дії або керувати ними тощо.

Важливу інформацію в межах досліджуваних проваджень можна отримати в результаті проведення **експертизи відео-, звукозапису**, адже камери відеоспостереження стали невід'ємною частиною сучасного життя і встановлюються на значній кількості об'єктів, зокрема на будівлях, спорудах, автомобілях тощо. Відеоматеріали з різноманітних засобів відеофіксації можуть містити криміналістично значущі дані про обставини вчинення воєнних злочинів та виступати доказами у провадженнях. Варто нагадати, що відеозапис може також виступати об'єктом й інших видів експертиз, зокрема фототехнічної, в межах якої вирішуються у тому числі завдання ідентифікації предметів, приміщень та ділянок місцевості, відображених на знімках та відеозаписах; визначення розмірних характеристик зображень на фотознімках (відеокадрах); визначення технологічних і технічних характеристик відеозаписів тощо. Відео- та фотоматеріали можуть містити дані, важливі для проведення експертних досліджень за умов, коли у експерта немає можливості здійснити безпосередній огляд об'єкта дослідження в умовах активних військових дій. У такому разі фото- та відеофіксація виступає чи не єдиним джерелом доказової інформації[1].

Важливо пам'ятати, що не зважаючи на те, що інфопростір наразі переповнений подібними матеріалами, далеко не всі з них можуть бути використані в межах кримінальних проваджень. Проведена фото-, відеофіксація має відповідати певним засадам, зокрема законності, повноти й об'єктивності, та передбачати виконання орієнтуючої, оглядової, вузлової і детальної фото- і відеозйомки: як наземної, так, за можливості, і повітряної. Саме тому, актуальним є ефективне та професійне застосування відповідних технічних засобів, а також прийомів та методів фото- (відеофіксації), адже інколи отримана таким чином інформація є чи не єдиним доказом злодіянь рашистів за відсутності свідків чи об'єктивної неможливості в умовах агресивної війни дістатися до місця події для здійснення безпосереднього огляду[2].

Особливої ваги для формування доказового підґрунтя та притягнення до відповідальності винних осіб набуває *ідентифікація особи у відеозаписі*. Як зазначає О. П. Ващук, законодавство України не забороняє дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що отримується з її зовнішності у

[1] Вознюк А. А., Грига М. А. Експертне забезпечення визначення розміру шкоди та збитків від пошкодження і руйнування будівель, споруд та інших об'єктів інфраструктури внаслідок збройної агресії РФ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Вип. 73. Ч. 2. Серія Право. 2022. С. 126. Doi: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.51.

[2] Грига М. А. Фото-, відеофіксація як важливий засіб отримання доказів військової агресії рф. *Актуальні питання забезпечення діяльності органів і підрозділів системи МВС технічними засобами в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 квітня 2023 р., ДНДІ МВС України). С. 15.

відеозаписі та дозволяє розробку нової методики комплексного експертного дослідження особи за матеріалами відеозапису[1].

Визначення технічних умов отримання відео-, звукозапису важливо в контексті встановлення справжності аудіо- та/або відеозаписів подій, пов'язаних із воєнними злочинами, а ідентифікаційні дослідження відіграють важливу роль у викритті осіб, що їх вчинили. Також експертиза може допомогти оцінити й деякі інші обставини події, наприклад, встановити кількість осіб, що брали участь у розмові, особливості мовлення певної особи тощо. Експерт може провести аналіз за технічними параметрами здійснення відеозвукозапису, фізичними параметрами голосу та за лінгвістичними ознаками усного мовлення. Для цього йому потрібно надати як безпосередньо фонограми досліджуваних розмов, так і зразки для порівняльного дослідження[2].

Як самостійно, так і у комплексі з експертизою відеозапису може призначатись **судова портретна експертиза**, яка дозволяє здійснити ідентифікацію особи, наприклад певного військовослужбовця, який, можливо, є причетним до вчинення воєнних злочинів, невпізнаного трупа тощо за фотознімком чи відеозаписом, де відображено її зовнішність. Відомо, що особистість багатьох правопорушників вдається встановити за допомогою аналізу їхніх фото- та відеозображень, що були виявлені під час розслідування[3].

Основними ***завданнями*** портретної експертизи є: встановлення наявності або відсутності тотожності осіб, відображених на фотографічних зображеннях або інших об'єктивних відображеннях зовнішнього вигляду людини; при проведенні комплексних медичних та портретних досліджень – відновлення інтравітального вигляду людини з кісткових решток.

Питання, що вирішуються при проведенні портретної експертизи:

Чи зображена на представлених фотознімках одна і та сама особа (при наявності на знімку декількох осіб, зазначається та особа, відносно якої необхідно провести дослідження)?

Чи зображена у представлених відеозаписах одна і та сама особа?

---

[1] Ващук О. П. Процес ідентифікації особи у відеозаписі. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. С. 508. Doi: https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.48.

[2] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. / [І. В. Гловюк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. С. 359.

[3] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. / [І. В. Гловюк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. С. 358; Гусєва В. О. Щодо визначення чинників, які негативно позначаються на ідентифікації особи за ознаками зовнішності під час розслідування. Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : матеріали наук.-практ. конф.(Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків: НДІ ППСН, 2022. С. 42.

Чи зображена на відеокадрі особа, фотознімок (відеозапис) якої наданий (представлений) для порівняння?

Чи зображена на фотознімку невпізнаного трупу та сама особа, що на фотознімку, представленому для порівняння?[1]

Як зазначають Р. Л. Степанюк та В. Г. Колесник, з 2022 року поряд з іншими експертними дослідженнями, у системі експертного забезпечення розслідування злочинів, що пов'язані зі збройною агресією проти України, найбільш актуальними є **комп'ютерно-технічні** дослідження. За їх допомогою слідчі та прокурори намагаються встановити важливі для досудового розслідування факти та виявити доказову інформацію, яка зберігається (зберігалася) на електронних носіях та підтверджує інкриміновані підозрюваному діяння[2].

Комп'ютерно-технічна експертиза – це дослідження технічних властивостей цифрового обладнання (комп'ютерів, накопичувачів інформації, мобільних телефонів тощо) та програмного забезпечення з метою отримання фактичних даних, що відносяться до обставин скоєного злочину. ***Завданнями***, що вирішуються в рамках проведення комп'ютерно-технічної експертизи є:

встановлення виду (типу, марки), властивостей апаратного засобу, а також його технічних і функціональних характеристик;

встановлення фактичного стану і справності апаратного засобу;

виявлення і дослідження функціональних властивостей, а також налаштувань програмного забезпечення, часу його інсталяції;

установлення відповідності програмних продуктів певним параметрам;

виявлення потрібної інформації, встановлення її властивостей та виду відображення в комп'ютерній системі;

відновлення видаленої та зашифрованої інформації на різного виду носіях;

виявлення ознак діяльності шкідливого програмного забезпечення;

виявлення слідів активності в мережі Інтернет, змісту електронного листування, історії обміну повідомленнями у програмах для спілкування та інше[3].

Попри очевидну актуальність комп'ютерно-технічної експертизи, в тому числі і під час досліджуваних проваджень, вчені неодноразово наголошували на *ускладненнях*, які часто виникають під час призначення такої експертизи. Так, звертається увага на те, що слідчі нерідко ставлять перед експертами неконкретизовані завдання, вирішення яких передбачає дослідження набагато

[1] Ідентифікація особи за ознаками зовнішності (портретна експертиза). *Київський науково-дослідний інститут судових експертиз*. https://kndise.gov.ua/portretna/

[2] Степанюк Р.Л., Колесник В.Г. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 2 (102). С. 293.

[3] Експертна спеціальність 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів». *Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України.* URL: https://ndekc.kh.ua/diialnist/vydy-doslidzhen/ekspertna-spetsialnist-10-9-doslidzhennya-komp-yuternoji-tekhniki-ta-programnikh-produktiv

більшого обсягу даних, ніж це необхідно для розслідування. Наслідком цього, як мінімум, є істотне збільшення строків проведення експертизи, адже експертові доводиться витрачати зайвий час і ресурси. Тому вчені наголошують, що поставлені питання мають бути чіткими, а їх перелік збалансованим. Наприклад, ставлячи завдання щодо пошуку, вилучення та збереження листування користувача в програмах обміну повідомленнями (месенджерах), слідчому доцільно вказувати конкретних абонентів або назви чатів, які необхідно дослідити, а не доручати повністю скопіювати всю інформацію з усіх месенджерів. При наданні на дослідження відеореєстратора варто зазначати конкретний часовий інтервал, що стосується події, яку розслідують[1]. У деяких, особливо нетипових, слідчому варто попередньо отримати консультативну допомогу від експерта для визначення правильних і чітких формулювань запитань, визначення такої, що підлягає встановленню, інформації[2].

Важливе значення має вибір експертної установи, де буде проводитись судова комп'ютерно-технічна експертиза. Перед її призначенням слідчому бажано з'ясувати також наявність у експертів необхідних спеціалізованих технічних засобів і програмних комплексів. Так, у деяких експертних підрозділах можуть використовуватися апаратно-програмні комплекси для досліджень, які дають можливість вилучати, декодувати й аналізувати доказові дані, що отримані з різних модулів мобільних пристроїв. Наприклад, для вилучення важливих криміналістично значущих даних (фотографій, відеозаписів, текстових повідомлень, журналів викликів, даних IMEI), а також для оформлення їх у звіти для проведення досліджень і збирання доказів може застосовуватися універсальний прилад Universal forensic extraction device (UFED). Цей прилад дає можливість виконати вилучення даних на фізичному, логічному рівнях і на рівні файлової системи, а також відтворення паролів (уже видалених) із найрізноманітніших пристроїв, включаючи застарілі мобільні телефони, смартфони, портативні пристрої GPS та планшетні комп'ютери. Завдяки власному апаратному обладнанню, вбудованому акумулятору, інтуїтивно зрозумілому графічному інтерфейсу й сенсорному екрану UFED прискорює процес розслідування. До комплекту цього пристрою входять UFED Physical Analyzer – найпотужніше програмне забезпечення для поглибленого декодування й аналізу даних, а також створення детальних звітів і UFED Phone Detective – програмне забезпечення для миттєвої ідентифікації мобільного телефону. UFED Camera – засіб, який дає можливість вручну збирати докази, знімаючи зображення даних або роблячи скріншоти безпосередньо з пристрою[3].

[1] Степанюк Р.Л., Колесник В.Г. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 2 (102). С. 294–295.

[2] Гора І. В. Використання спеціальних знань в галузі судової комп'ютерно-технічної експертизи в досудовому розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2021. 1-3 (31–33). С. 111–124.

Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів і виробів з них; волокон, волокнистих матеріалів і виробів з них; речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; металів і сплавів та виробів з них; спиртовмісних сумішей; нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів; скла, кераміки та виробів з них; ґрунтів; сильнодіючих й отруйних речовин проводять в межах **експертизи матеріалів, речовин і виробів**.

Основними ***завданнями***, спільними для всіх підвидів експертиз матеріалів і речовин, є:

– виявлення на предметах обстановки місця події (предметах-носіях) мікрочастинок або мікрослідів певних матеріалів і речовин;

– визначення роду (виду) матеріалів і речовин;

– установлення спільної родової (групової) належності матеріалів і речовин;

– установлення походження матеріалів і речовин з певного джерела. Отже перелік питань є досить різноманітним і залежить від об'єктів, вилучених із місця події, та обставин, які необхідно з'ясувати в конкретній ситуації розслідування[1]. Така експертиза може проводитися у комплексі з трасологічною або фізико-хімічною залежно від потреб конкретного провадження.

Одним з найпоширеніших видів досліджень, що призначаються під час розслідування воєнних злочинів є **експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху.** Потреба у проведенні такого роду досліджень очевидно може виникати і у досліджуваних провадженнях. ***Метою*** такої експертизи є отримання відомостей щодо марки, конструкції, стану й інших фактичних даних про вибухові пристрої, вибухові речовини, бойові припаси, засоби підриву, а також встановлення групової належності та єдиного джерела походження вибухових пристроїв у непошкодженому вигляді або за фрагментами (осколками). Основними ***завданнями*** експертизи є: визначення приналежності об'єкта до вибухових пристроїв чи боєприпасів та до якої класифікаційної групи він належить; визначення факту вибуху вибухового пристрою на місці події, виду вибуху, його потужності; визначення здатності пристрою викликати вибух та можливості здійснення вибуху цього пристрою у конкретних умовах тощо[2].

---

[3] Гора І. В. Використання спеціальних знань в галузі судової комп'ютерно-технічної експертизи в досудовому розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2021. 1-3 (31–33). С. 117–118.

[1] Технологія призначення судових експертиз : практ. порадник / [авт.-уклад. : С. І. Перлін, С. О. Шевцов, О. В. Кокорін]. Харків, 2018. С. 33–43.

[2] Рубленко, А., & Ясенок, А. (2023). Специфіка огляду місця події під час дії воєнного стану. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : матеріали засідання № 6 постійно діючої Міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 12 жовт. 2023 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2023. С. 79–80. http://ndekc.lviv.ua/pdf/a02012024.pdf#page=78

Окрім вибухотехнічних досліджень, актуальною також є **експертиза зброї та слідів і обставин її використання,** об'єктами дослідження яких є: вогнепальна зброя та боєприпаси; гранатомети, ракетно-реактивна та ствольна артилерійська зброя, а також сліди зброї та її застосування, ситуаційні обставини пострілу. Основними ***завданнями*** експертизи вогнепальної зброї та бойових припасів є: встановлення належності об'єктів до вогнепальної зброї або до боєприпасів; визначення виду, калібру, моделі, стану зброї, боєприпасів до неї та придатності їх до стрільби; приналежності об'єктів до частин вогнепальної зброї та інше[1].

Важливими у досліджуваних провадженнях можуть стати висновки експертів-трасологів. **Трасологічні дослідження**, об'єктами яких є відбитки пальців (долонь), сліди взуття (ніг), транспортних засобів, знарядь вчинення злочину, є класичними для переважної більшості кримінальних проваджень.

У справах про вбивства і катування можуть виникнути завдання щодо *дослідження вузлів і петель* (якими були зв'язані руки жертв), що також досліджуються в межах даного виду експертиз. Експерти, зокрема можуть відповісти на такі запитання:

Яким є вид вузла (петлі)?

Чи не відобразились в ньому професійні навички особи?

Чи є однаковим спосіб виконання вузлів або петель? [2]

При дослідженні *одягу жертв* злочину експерти-трасологи вирішують наступні завдання:

Чи є на одязі, що наданий для дослідження, пошкодження? Який механізм утворення пошкоджень на одязі?

Чи є пошкодження на одязі розривом, розрізом, розрубом тощо?

Знаряддям (предметом) якого виду утворені пошкодження одягу?

Чи наявні сліди тертя, тиску, волочіння тощо на одязі, який наданий для дослідження?

Чи утворені пошкодження на одязі предметами, які надані для дослідження?

Чи належать одному цілому частини одягу, що надані для дослідження?[3]

Цілком очевидно, що наведений вище перелік судово-експертних досліджень, які призначаються під час розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням не є вичерпним. Обставини конкретного провадження можуть зумовлювати необхідність у залученні до розслідування й експертів інших спеціальностей.

---

[1] Там само.

[2] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. До 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [І. В. Клименко, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокуренка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : Право, 2024. С. 396–397.

[3] Там само.

Додаток 1. Вироки за ст. 438 КК України, що стосуються жорсткого поводження з військовополоненими та цивільним населенням

Вирок	Стислий зміст вчиненого діяння	Кваліфікація	Призначене покарання
Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 15 грудня 2021 р. Справа № 243/6186/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101948384	Учасник НЗФ «ДНР» громадянин України Особа-5, застосовуючи фізичне та психологічне насильство, зокрема шляхом погрози розстрілом цивільній Особі-8 та військовополоненому Особі-9, а також застосувавши удар прикладом у спину останньому, примусив їх виконувати різноманітні роботи господарського характеру, а також здійснював відеофіксацію імітації розстрілу цивільної Особи-10	***Жорстоке поводження з військовополоненим або цивільним населенням*** (ч. 5 ст. 27 ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 9 р. Остаточне покарання за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 258-3, ч. 5 ст. 27 ч. 1 ст. 438 КК – позбавлення волі на строк 11 р.
9. Вирок Солом'янського суду м. Києва від 26 вересня 2022 р. Справа № 760/4174/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106808179	Військовослужбовець ЗС рф Особа-5, обіймаючи посаду заступника командира роти по озброєнню військової частини ЗС рф, перебуваючи на окупованій території, ***віддавав злочинні накази*** підлеглим військовослужбовцям ***щодо жорстокого поводження з цивільним населенням***, ***незаконного присвоєння та знищення їх майна*** та вчинення інших дій, що порушують закони та звичаї війни (погрожував фізичною розправою журналісту)	***Жорстоке поводження з цивільним населенням*** та ***інші порушення*** законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, а також ***віддання наказів*** про вчинення таких дій (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 9 р.
10. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 17 листопада 2022 р. Справа № 369/9950/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577	Військовослужбовці ЗС рф Особа-6 та Особа-7 разом іншими військовослужбовцями ЗС рф, перебуваючи в приватному будинку, з метою придушення і залякування проукраїнські налаштованих осіб з числа місцевого населення, застосовували	***Жорстоке поводження з цивільним населенням*** та ***інше порушення*** законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними	Позбавлення волі на строк 12 р.

110	***фізичне насильство та погрожували вогнепальною зброєю*** особам чоловічої статті, які перебували у будинку (Особі-9, Особі-10, Особі-11, Особі-12), а також застосовували ***психологічне насильство*** відносно жінок та малолітніх дітей (Особи-13, Особи-14, Особи-15, Особи-16, Особи-17, Особи-18). Крім цього, Особа-6 та Особа-7 разом із іншими невстановленими військовослужбовцями ЗС рф в ході огляду особистих речей потерпілих з корисливих мотивів ***незаконно заволоділи грошима та ювелірними виробами із золота,*** що належали потерпілим	договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (ч. 1 ст. 438 КК) Порушено вимоги ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., ст. 32 ЖК IV, ст. 51, 52, 75 ДП I	
11. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 24 листопада 2022 р. Справа № 729/574/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107481395	Військовослужбовець ЗС рф Особа-6 за попередньою змовою групою осіб із іншими військовослужбовцями ЗС рф, погрожуючи розстрілом, відібрали у цивільної Особи-4 мобільні телефони, системний блок від персонального комп'ютера та гроші. У подальшому Особу-4 примусово відвезли до іншого місця, де допитували та звинувачували у шпигунстві на користь ЗСУ. Не отримавши необхідних відомостей, Особу-4 помістили до погребу, де утримували в неналежних санітарних та температурних умовах без належного забезпечення харчуванням та питною водою, постійно застосовуючи психологічний тиск, погрози фізичного та сексуального насильства	***Жорстоке поводження з цивільним населенням*** та як порушення законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 10 р.
12. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 25 листопада 2022 р. Справа	Військовослужбовець ЗС рф Особа-3, діючи за попередньою змовою групою осіб із іншими військовослужбовцями ЗС рф, у порушення вимог ст. 27, 31-34, ЖК IV, ст. 75-77 ДП I умисно вчинили дії щодо жорстокого	***Жорстоке поводження з цивільним населенням*** та як порушення законів і звичаїв війни, що	Позбавлення волі на строк 11 р.

№ 729/592/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107503138	поводження з цивільними особами. Так, Особа-3 з метою подолання можливого опору з боку Особи-5, який був вітчимом Особи-7, вчинив психічне насильство відносно Особи-5 та малолітнього Особи-8, а саме: навівши приціл автомату у їх сторону, змусив Особу-5 стати на коліна, після чого висловив погрози вбити їх у випадку вчинення будь-яких дій на захист неповнолітньої Особи-7. У цей час інший військовослужбовець вчинив сексуальне насильство щодо неповнолітньої Особи-7. У подальшому Особа-3 разом з іншим військовослужбовцем насильно вивели Особу-5 на подвір'я та навівши приціл автомату на голову останнього, намагались змусити вжити алкогольні напої на знак перемоги військ рф у збройному конфлікті з Україною	передбачені міжнародними договорами, згода наобов'язковість яких надана ВРУ за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 28 ч. 1 ст. 438 КК)	
13. Вирок Подільського районного суду міста Києва від 19 грудня 2022 р. Справа № 758/14216/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108048620	Колишні працівники СБУ, громадяни України Особа-3 та Особа-4, які вступили до ФСБ рф, разом з Особою-1 та Особою-2 за попередньою змовою викрали учасника Революції Гідності Особу-8 та катували його для отримання зізнання у вчиненні убивств працівників міліції під час подій на Майдані Незалежності у м. Києві, а також підготовки диверсій на території АРК	***Катування та нелегальне ув'язнення***, що становить серйозне порушення ЖК IV, тобто порушення законів та звичаїв війни, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (ч. 1 ст. 438 КК)	Особі-3 призначено позбавлення волі на строк 10 р. з позбавленням військового звання капітана Особі-4 призначено позбавлення волі на строк 9 р. з позбавленням військового звання майора
14. Вирок Котелевського районного суду Полтавської області від 23 грудня 2022 р. Справа № 535/2922/22. URL: https://reyestr.court.g	Громадяни рф учасники ПВК «Редут» Особа-4 та Особа-5, а також військовослужбовці ЗС рф Особа-6 та Особа-7 за попередньою змовою викрадали цивільних осіб, незаконно утримували їх в земляних ямах в умовах	***Жорстоке поводження з цивільним населенням та порушення законів*** та звичаїв війни, що передбачені	Усім співучасникам призначено позбавлення волі на строк 11 р.

ov.ua/Review/108042992	відсутності достатньої кількості води та продуктів харчування, а також катували з метою отримання відомостей про учасників АТО	міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 28 ч. 1 ст. 438 КК)	
16. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 10 січня 2023 р. Справа № 748/2272/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108302451	Військовослужбовець ЗС рф Особа-3 спільно з іншими військовослужбовцями ЗС рф незаконно проникли на територію домоволодіння, де погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, примусово загнали до погребу Особу-7, Особу-8, неповнолітню Особу-9 та Особу-6, чим позбавили їх свободи і порушили вимоги ст. 27, 31, 32, 34, 147 ЖК IV та ч. 1, 2 ст.75 ДП І. Потерпілих утримували в умовах відсутності достатньої кількості води та продуктів харчування, їм не дозволяли виходити навіть для справляння природніх потреб	***Жорстоке поводження з цивільним населенням, інші порушення*** законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 10 р.
17. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 12 січня 2023 р. Справа № 748/1773/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108357178	Військовослужбовці ЗС рф Особа-4, Особа-5 та Особа-6 разом з іншими військовослужбовцями ЗС рф, погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, насильно вивели з погребу на вулицю потерпілих, котрі перебували в ньому, а саме: Особу-18, Особу-19, Особу-20 та неповнолітнього Особу-21. У подальшому військовослужбовці ЗС рф побили Особу-18, зняли з нього верхній одяг та при низькій температурі повітря перевіряли тіло на наявність татуювань, чим вчинили образливе ставлення до потерпілого та принизили його честь та гідність. У подальшому всіх потерпілих продовжували	***Жорстоке поводження з цивільним населенням*** (ч. 1 ст. 438 КК)	Усім співучасникам призначено позбавлення волі на строк 12 р.

	незаконно утримувати в погребі		
19. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 17 лютого 2023 р. Справа № 748/1824/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109074116	Військовослужбовець ЗС рф Особа-3 за попередньою змовою групою осіб з іншими військовослужбовцями ЗС рф в порушення вимог ст. 31-33, 147 ЖК IV, ст. 75 ДП I, протиправно утримував зв'язаного пораненого Особу-6 з мішком на голові в приміщенні магазину, яке в холодну пору року не опалювалося, без надання необхідної медичної допомоги, їжі, води та можливості справляти природні потреби, а також катував його з метою отримання інформації про імовірну співпрацю Особи-6 із ЗСУ	Порушення законів і звичаїв війни, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, а саме ***жорстоке поводження з цивільним населенням*** (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 12 р.
22. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 08 березня 2023 р. Справа № 748/22/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109438873	Військовослужбовець ЗС рф Особа-3, будучи озброєним вогнепальною зброєю, незаконно проник на територію приватного домоволодіння, де погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, примусово ***вигнав з підвалу на подвір'я потерпілих*** Особу-6 та Особу-7 та погрожуючи вбивством, ***заволодів їх майном*** (телефоном, ноутбуком, грошима), чим порушив вимоги ст. 27, 31, 32, 33 ЖК IV та ч. 1, 2 ст. 75 ДП I	***Жорстоке поводження з цивільним населенням*** та ***інші порушення*** законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 12 р.
23. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 27 березня 2023 р. Справа № 369/7906/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109824184	Військовослужбовець ЗС рф Особа-10 за попередньою змовою групою осіб із іншими військовослужбовцями ЗС рф, у порушення вимоги ст. 51 та 75 ДП I, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, погрожуючи зброєю, зупинив автомобіль у складі автоколони цивільного населення, наказав Особі-7 та Особі-8 вийти з машини, зняти увесь одяг вище поясу. Помітивши в Особи-8 татуювання, звинуватив його у використанні нацистської свастики, вдарив прикладом по голові та прицілився з	***Порушення законів*** і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 12 р.

	вогнепальної зброї, проте в подальшому відійшов		
26. Вирок Макарівського районного суду Київської області від 20 квітня 2023 р. Справа № 370/179/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110354341	Військовослужбовець ЗС рф Особа-7 в порушення ч. 1, 2, 3 ст. 52 ДП І, здійснив напад на цивільний об'єкт та в порушення ст. 3, 31-32 ЖК IV та ч. 2 ст. 51 ДП І жорстоко повівся з цивільною особою, зокрема, здійснив незаконне позбавлення волі громадянина України Особу-6, який перебував під захистом ЖК IV, в порушення вимоги ч. 1, 2 ст. 75 ДП І погрожував вбивством потерпілому Особі-6, та у порушення ст. 33 згаданої Конвенції незаконно заволодів його майном	Порушення законів та звичаїв війни, а саме ***жорстоке поводження з цивільним населенням***, ***нападі на цивільний об'єкт*** та у ***незаконному заволодінні майном*** (пограбуванні) потерпілого (ч. 1 ст. 438 КК)	Позбавлення волі на строк 11 р.

Додаток 2. Порушення МГП, що мають серйозний характер

Міжнародний договір	Статті, у яких визначено серйозні порушення МГП
ЖК I	**Стаття 50** Серйозними порушеннями, про які йдеться в попередній статті, є ті, що пов'язані з будь-яким із таких діянь: умисним вбивством, тортурами або нелюдським поводженням, зокрема біологічними експериментами, умисним заподіянням тяжких страждань або серйозного тілесного ушкодження й шкоди здоров'ю та із широкомасштабним руйнуванням і привласненням майна, не виправданими воєнною необхідністю й здійсненими незаконно та умисно, – якщо їх вчинено проти осіб чи майна, що знаходяться під захистом, забезпечуваним цією Конвенцією.
ЖК II	**Стаття 51** Серйозними порушеннями, про які йдеться в попередній статті, є ті, що пов'язані з будь-яким із таких діянь: умисним вбивством, тортурами або нелюдським поводженням, зокрема біологічними експериментами, умисним заподіянням тяжких страждань або серйозного тілесного ушкодження й шкоди здоров'ю та із широкомасштабним руйнуванням і привласненням майна, не виправданими воєнною необхідністю та здійсненими незаконно й умисно, – якщо їх вчинено проти осіб чи майна, що знаходяться під захистом, забезпечуваним цією Конвенцією.
ЖК III	**Стаття 130** Серйозними порушеннями, про які йдеться в попередній статті, є ті, що пов'язані з будь-яким з таких діянь, якщо їх учинено проти осіб або майна, які користуються захистом цієї Конвенції: умисне вбивство, тортури або нелюдське поводження, зокрема біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань або серйозного тілесного ушкодження або шкоди здоров'ю, примушування військовополоненого до служби в ЗС ворожої держави або умисне позбавлення його прав на справедливе та належне судове розслідування, передбачених цією Конвенцією.
ЖК IV	**Стаття 147** Серйозні порушення, про які йдеться в попередній статті, становлять такі порушення, що охоплюють такі дії, якщо їх здійснено проти осіб або власності, які знаходяться під захистом цієї Конвенції: умисне вбивство, тортури або нелюдяне поводження, зокрема біологічні експерименти, які умисно спричинять тяжкі страждання чи серйозні травми тілу чи здоров'ю, нелегальна депортація чи переведення або нелегальне ув'язнення особи, що перебуває під захистом, примушення особи, що перебуває під захистом, служити в ЗС ворожої держави, або умисне відбирання в особи, що перебуває під захистом, прав на справедливий та офіційний судовий процес, рекомендований цією Конвенцією, захоплення полонених і широкомасштабне руйнування, привласнення власності, не виправдане воєнною необхідністю, здійснюване незаконно або без мети.
ДП I	**Стаття 11. Захист окремих осіб** 1. Фізичному і психічному стану здоров'я та недоторканності осіб, що перебувають під владою супротивної сторони, або інтернованих, затриманих чи в який-небудь інший спосіб позбавлених свободи внаслідок ситуації, зазначеної в статті 1, не повинно завдаватися шкоди шляхом якоїсь невиправданої дії або бездіяльності. Забороняється піддавати осіб, зазначених у цій статті, жодній медичній процедурі, яка не вимагається за станом здоров'я зазначеної особи й не відповідає загальноприйнятим

	медичним нормам, що застосовують за аналогічних, з медичної позиції зору, обставин до громадян сторони, що проводить цю процедуру, які не позбавлені свободи в якій би то не було формі. 2. Зокрема, заборонено піддавати таких осіб, навіть за їх згодою: a) фізичним каліцтвам; b) медичним чи науковим експериментам; c) видаленню тканин чи органів для пересадки; за винятком тих випадків, коли такі дії є виправданими згідно з умовами, передбаченими пунктом 1. 3. Винятки із заборони, що містяться в пункті 2 c, можуть бути зроблені тільки в разі здавання крові для переливання або шкіри для пересадки за умови, що це робиться добровільно, без жодного примусу чи спонукання, причому лише з лікувальною метою в умовах, що відповідають загальновизнаним медичним нормам, під контролем, спрямованим на благо як донора, так і реципієнта. 4. Будь-яка навмисна дія чи навмисна бездіяльність, що серйозно загрожують фізичному чи психічному стану або недоторканності будь-якої особи, яка перебуває під владою супротивної сторони, до якої вона не належить, та які або порушують будь-яку із заборон, що містяться в пунктах 1 і 2, або не виконують вимог пункту 3, є серйозним порушенням цього Протоколу. 5. Особи, зазначені в пункті 1, мають право відмовитися від будь-якої хірургічної операції. У разі відмови медичний персонал повинен домагатися отримання письмової заяви, підписаної або підтвердженої пацієнтом. 6. Кожна сторона, що перебуває в конфлікті, повинна вести медичні записи під час кожного здавання крові для переливання або шкіри для пересадки особами, зазначеними в пункті 1, якщо таке здавання проводиться під відповідальність такої сторони. Крім того, кожна сторона, що перебуває в конфлікті, прагне вести запис усіх медичних процедур, застосованих щодо будь-якої особи, інтернованої, затриманої або в який-небудь інший спосіб позбавленої волі в результаті ситуації, зазначеної в статті 1. Такі записи повинні бути готові для надання в будь-який час Державі-покровительці для перевірки. **Стаття 85. Припинення порушень цього Протоколу** 1. Положення Конвенцій, що стосуються припинення порушень і серйозних порушень, доповнені цим розділом, застосовують щодо припинення порушень і серйозних порушень цього Протоколу. 2. Дії, що характеризуються в Конвенціях як серйозні порушення, є серйозними порушеннями цього Протоколу, якщо їх вчиняють проти осіб, які перебувають під владою супротивної сторони й користуються захистом статей 44, 45 і 73 цього Протоколу, або проти поранених, хворих та осіб, що потерпіли корабельну аварію, які належать до супротивної сторони й користуються захистом цього Протоколу, або проти медичного чи духовного персоналу, медичних формувань чи санітарно-транспортних засобів, що під контролем супротивної сторони й користуються захистом цього Протоколу. 3. На доповнення до серйозних порушень, визначених у статті 11, такі дії розглядаються як серйозні порушення цього Протоколу, коли їх вчиняють навмисне на порушення відповідних положень цього Протоколу і є причиною смерті або серйозного тілесного пошкодження чи шкоди здоров'ю:

	a) перетворення цивільного населення або окремих цивільних осіб на об'єкт нападу; b) вчинення нападу невибіркового характеру, що стосується цивільного населення або цивільних об'єктів, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних втрат життя, поранень серед цивільного населення або завдасть шкоди цивільним об'єктам, як це визначено в пунктах a.2, a.3 статті 57; c) вчинення нападу на установи або споруди, що містять небезпечні сили, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних втрат життя, поранень серед цивільного населення або завдасть шкоди цивільним об'єктам, як це визначено в пунктах a.2, a.3 статті 57; d) перетворення необоронних місцевостей і нейтральних зон на об'єкт нападу; e) вчинення нападу на особу, коли відомо, що вона припинила брати участь у воєнних діях; f) віроломне використання на порушення статті 37 розпізнавальної емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця або Червоного Лева і Сонця, або інших захисних знаків, визнаних Конвенціями і цим Протоколом. 4. На доповнення до серйозних порушень, зазначених у попередніх пунктах цієї статті та в Конвенціях, розглядають як серйозні порушення цього Протоколу такі дії, коли їх здійснюють навмисне й на порушення Конвенцій або цього Протоколу: a) переміщення державою-окупантом частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території у межах цієї території чи за її межі на порушення статті 49 IV Конвенції; b) невиправдана затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; c) застосування практики апартеїду, інших негуманних і принижуючих дій, що ґрунтуються на расовій дискримінації, які зневажають гідність особи; d) перетворення розпізнаних історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, які є культурною або духовною спадщиною народів і яким спеціальною угодою, укладеною, наприклад, у межах компетентної організації, надано особливий захист, на об'єкт нападу, унаслідок чого вони зазнають значних руйнувань, коли немає свідчень про порушення супротивною стороною пункту b статті 53, і коли такі історичні пам'ятки, твори мистецтва й місця відправлення культу не розміщені поблизу воєнних об'єктів; e) позбавлення особи, яка користується захистом Конвенцій або захистом, зазначеним у пункті 2 цієї статті, права на неупереджене й справедливе судочинство. 5. Без шкоди для застосування Конвенцій та цього Протоколу серйозні порушення цих документів розглядають як воєнні злочини.
PC	**Стаття 8. Воєнні злочини (див. додаток 1)**

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-практичне видання

ВОЗНЮК Андрій Андрійович
БОТНАРЕНКО Ірина Анатоліївна
БУРНОС Олена Олександрівна та ін.

КВАЛІФІКАЦІЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ

Методичні рекомендації

Комп’ютерна верстка М. А. Грига

Підп. до друку 08.05.2025. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 6,28. Наклад 100 прим.

Віддруковано в друкарні ТОВ «7БЦ»
03067, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017